

Μαύρη Φλόγα

Μέρος 1^ο

Θεωρία και ανάλυση

Κεφάλαιο 2^ο: Σοσιαλισμός από τα κάτω, ορίζοντας τον αναρχισμό

Το Νόημα του Αναρχισμού: Συζητώντας τη βιβλιογραφία

Θέλουμε να μελετήσουμε τις ιδέες και την ιστορία της ευρύτερης αναρχικής παράδοσης από την εποχή της ανάδυσης της. Πρόκειται για μια παράδοση με πλούτο ιδεών και με τεράστιο αντίκτυπο στην ιστορία των εργατικών κι αγροτικών κινημάτων, καθώς και στην Αριστερά γενικότερα. Αν και η ευρύτερη αναρχική παράδοση έχει κερδίσει μεγάλη προσοχή τα τελευταία χρόνια, λόγω του εξέχοντος ρόλου των αναρχικών στο κίνημα της «αντιπαγκοσμιοποίησης» και της αναγέννησης των συνδικαλιστικών ρευμάτων, οι ιδέες και η ιστορία της δεν είναι ευρέως γνωστές σήμερα. Σε πολλές περιπτώσεις, οι προσπάθειες για μια σωστή εκτίμηση των ιδεών και των δραστηριοτήτων του κινήματος έχουν επισκιαστεί από αρνητικά διακείμενους διανοούμενους και από τα Μ.Μ.Ε., όμως το πρόβλημα είναι ακόμη βαθύτερο. Ακόμη και ορισμένες εργασίες που έχουν συνταχθεί από συμπαθούντες συχνά παρανοούν τον πυρήνα των ιδεών του και υποτιμούν την ιστορική έκταση της ευρύτερης αναρχικής παράδοσης.

Απορρίπτουμε την αντίληψη ότι προσωπικότητες όπως ο Γουίλιαμ Γκόντγουιν (1756-1836), ο Μαξ Στίρνερ (1806-1856), ο Προυντόν, ο Μπέντζαμιν Τάκερ (1854-1939) και ο Λέων Τολστόι (1828-1910) αποτελούν τμήματα της ευρύτερης αναρχικής παράδοσης. Αντίστοιχα, απορρίπτουμε την αντίληψη ότι μπορούν να εντοπιστούν αναρχικές τάσεις καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας. Το αναρχικό κίνημα αναδύθηκε μόλις τη δεκαετία του 1860, ως μία τάση του σύγχρονου εργατικού και σοσιαλιστικού κινήματος. Αν και αποκλείουμε τον Γκόντγουιν και τους υπολοίπους, για λόγους που θα γίνουν εμφανείς στη συνέχεια, συμπεριλαμβάνουμε κάτω από τον τίτλο «ευρύτερη αναρχική παράδοση» συνδικαλιστές όπως ο Ντανιέλ Ντε Λεόν (1852-1914), ο Τζέιμς Κόνολι (1868-1916) και ο Ουίλιαμ «Big Bill» Χέιγουντ (1869-1928). Όμως, οι βασικές προσωπικότητες που όρισαν τον αναρχισμό και το συνδικαλισμό ήταν ο Μπακούιν (1814-1876) και ο Κροπότκιν (1842-1921).

Η ευρύτερη αναρχική παράδοση έχει επηρεαστεί σαφώς και από τον Προυντόν και από τον Μαρξ, αλλά η προοπτική της ξεπέρασε κατά πολύ τις ιδέες και τους στόχους και των δύο. Επικεντρώθηκε στη διεθνιστική πολιτική και προσπάθησε να αντιμετωπίσει πληθώρα κοινωνικών ζητημάτων σε ταξικά πλαίσια και αποτελεί ιστορικά ένα κίνημα κυρίως της εργατικής τάξης, αν και οι αγρότες έπαιξαν επίσης σημαντικό ρόλο. Το γεγονός ότι εμείς επικεντρώνουμε μεγάλο μέρος της προσοχής μας στο συνδικαλισμό στους χώρους δουλειάς οφείλεται στο ότι ο συνδικαλισμός είναι κεντρικό σημείο της ιστορίας της ευρύτερης αναρχικής παράδοσης. Όταν μιλάμε για συνδικαλισμό εννοούμε ένα επαναστατικό κίνημα σωματείων, ικανών να παράξουν μια ευρεία γκάμα τακτικών και δράσεων. Ο συνδικαλισμός δεν θα πρέπει να περιορίζεται στην πολιτική της διαρκούς δημιουργίας καινούριων σωματείων, καθώς πολλά επαναστατικά συνδικαλιστικά σωματεία δημιουργήθηκαν μέσω της επαναστατικοποίησης ήδη υπαρχόντων.

Όντας αντίθετοι στην οπτική που θέλει τον αναρχισμό να «μην έχει υπάρξει τίποτε άλλο παρά ένας πόλος έλξης μειοψηφιών», ή σαν τον φτωχό συγγενή των υπολοίπων παραδόσεων της Αριστεράς, υποστηρίζουμε ότι σε πολλές περιοχές αναδύθηκαν μαζικά αναρχικά και συνδικαλιστικά κινήματα· ιδιαίτερα στην Ευρώπη, την Αμερική και την Ανατολική Ασία².

Συζητώντας τη βιβλιογραφία

Ξεκινάμε με μια έρευνα των τρόπων με τους οποίους έχει οριστεί ο αναρχισμός κι ο συνδικαλισμός στη βιβλιογραφία. Οι μελέτες πάνω στον αναρχισμό και τον συνδικαλισμό έχουν πολλές φορές το μειονέκτημα της απουσίας ξεκάθਾਰου ορισμού του αντικειμένου τους. Όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ένα από τα προβλήματα είναι η δημοφιλής θέαση του αναρχισμού σαν χάος, καταστροφή και κατάρρευση κάθε έννοιας τάξης³. Αυτό είναι λάθος, καθώς ο αναρχισμός είναι μια κοινωνική θεωρία που προσδιορίζεται με θετικό τρόπο· αντιτιθέμενος στην υπάρχουσα κοινωνική τάξη πραγμάτων, προτείνει μια νέα.

Ένα δεύτερο πρόβλημα που υπάρχει είναι η συνήθεια να ορίζεται ο αναρχισμός ως μια αντίληψη που χαρακτηρίζεται από την αντίθεσή του στο κράτος, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω. Εκπρόσωπος αυτής της παράδοσης είναι ο Ρόντερικ Κέντγουορντ, ο οποίος ισχυρίζεται ότι «ο δεσμός που ένωνε όλους τους αναρχικούς» ήταν «η αντίθεση σε οποιαδήποτε κατάσταση επιβολής, περιορισμού ή καταπίεσης», καθώς και ότι αυτή η αντίθεση αποτελούσε τη βάση του αναρχικού αντικρατισμού⁴. Στο ίδιο μήκος κύματος, η Κορίν Τζάκερ υποστηρίζει πως οι αναρχικοί έχουν μια «ρομαντική προσέγγιση» και επιμένουν ότι «άτομο πρέπει να είναι απόλυτα ελεύθερο· δεν πρέπει να υπάρχει καμία εξουσία που να

καθοδηγεί τη συμπεριφορά ατόμου και τα όριά της». Συνεχίζοντας η Τζάκερ, λέει πως οι αναρχικοί αντιτίθενται στο κράτος διότι «οι κανόνες αποτελούν προσπάθεια επιβολής περιορισμών στην ατομική ελευθερία» και πως «οι όροι αναρχισμός και αντικρατισμός είναι ισοδύναμοι»⁵.

Για τον Ρόμπερτ Χόφμαν, οι αναρχικοί υποστηρίζουν πως «η κυβέρνηση δημιουργεί και διαιωνίζει την αταξία και τη βία» και «κάθε προστάζουσα αρχή, ακόμη και η εξουσία μιας λαϊκής σοσιαλιστικής κυβέρνησης ή οι συλλογικές αποφάσεις μιας εξισωτικής κοινωνίας, παραβιάζει την ατομική ελευθερία», τη «δικαιοσύνη» και την «κοινότητα». Ο άνθρωπος πρέπει «να υπακούει μόνο στις προσταγές της ελεύθερης βούλησής του»⁶. Ο Μάρσαλ Στατζ θεωρεί πως ο αναρχισμός στοχεύει σε μια κοινωνία οργανωμένη στη βάση των ελεύθερων σχέσεων, χωρίς να επιβάλλεται τάξη και πως είναι ένα «θετικό κοινωνικό πρόγραμμα» που συνδέει «την κριτική της ανθρώπινης κοινωνίας όπως είναι τώρα με το όραμα για μια καλύτερη μορφή κοινωνικής τάξης». Όμως, ο Στατζ υποβάθμισε το «θετικό» πρόγραμμα καθιστώντας το μια απλή ποικιλία προτάσεων για την αντικατάσταση του κράτους· ο αναρχισμός ορίζεται τάχα μέσω της αντίληψής του ότι «η πολιτική εξουσία και η σύγχρονη ενσάρκωσή της, το κράτος, είναι η πηγή όλων των κακών»⁷.

Ο Τέρρυ Πέρλιν χρησιμοποίησε ένα παρόμοιο επιχειρήμα και μας παρουσίασε τους υποτιθέμενους «αναρχικούς της Δεξιάς», τους «αναρχοκαπιταλιστές», των οποίων οι αναζητήσεις για την ατομική απελευθέρωση από το κράτος συναντούν την «βασική αναρχική αναζήτηση: αυτήν της ατομικής ελευθερίας»⁸. Οι «αναρχοκαπιταλιστές» πήραν τις ιδέες της ελεύθερης αγοράς και τις οδήγησαν στα πιο ακραία συμπεράσματα. Ο παραδοσιακός οικονομικός φιλελευθερισμός, συμπεριλαμβανόμενου του νεοφιλελευθερισμού, τάσσεται υπέρ των πλεονεκτημάτων της ελεύθερης και άνευ περιορισμών αγοράς. Τα πλεονεκτήματα αυτά έχουν να κάνουν με τη διαρκή επιδίωξη για ικανοποίηση των ατομικών συμφερόντων, την ατομική ελευθερία και την οικονομική αποτελεσματικότητα. Όμως οι φιλελεύθεροι προτάσσουν την ανάγκη για ένα μικρό κράτος που διασφαλίζει το νόμο και την τάξη, παρέχει αμυντικές στρατιωτικές υπηρεσίες, εξασφαλίζει τα δημόσια αγαθά και αντιμετωπίζει τους εξωτερικούς κινδύνους. Αντίθετα οι «αναρχοκαπιταλιστές», όπως ο αποθανών Μάρρεϊ Ρόθμπαρντ, προκρίνουν την μεταφορά όλων των λειτουργιών του κράτους – συμπεριλαμβάνοντας και τη διαφύλαξη του νόμου και της τάξης – σε ιδιωτικούς ομίλους κι επιχειρήσεις⁹.

Μπορεί να φαντάζει παράξενη η τοποθέτηση τέτοιων προσωπικοτήτων στα πλαίσια ενός και μοναδικού κινήματος, όμως είναι απολύτως συμβατή με τον ορισμό του αναρχισμού ως αντίθεσης προς το κράτος. Το έργο που πραγματικά καθιέρωσε αυτόν τον ορισμό είναι το Αναρχισμός: Εκπρόσωποι της Αναρχικής Φιλοσοφίας του Πωλ Ελτζμπάχερ, που δημοσιεύθηκε το 1900 επιδιώκοντας να εντοπίσει τα βασικά χαρακτηριστικά της αναρχικής σκέψης. Τα συμπεράσματα αυτού του έργου, που αποτελεί μια από τις πρώτες ακαδημαϊκές μελέτες πάνω στον αναρχισμό, «έχουν γίνει κοινός τόπος σε τέτοιο βαθμό, που έχουν ενσωματωθεί σχεδόν σε κάθε μελέτη του ζητήματος μέχρι σήμερα»¹⁰.

Ο Ελτζμπάχερ, ένας Γερμανός δικαστικός, ενδιαφέρθηκε για την κατανόηση του αναρχισμού, ο οποίος φάνταζε για τους σύγχρονούς του σαν κάτι νέο και μυστηριώδες¹¹. Η προσπάθειά του να αναπτύξει έναν ορισμό και μια ανάλυση του αναρχισμού ξεκίνησε καλά: είχε θέσει ως στόχο να προσδιορίσει έναν αριθμό στοχαστών που αποτελούν αντιπροσωπευτικά παραδείγματα αναρχικών και στη συνέχεια να εντοπίσει τις βασικές αρχές του αναρχισμού. Αυτή η αφαιρετική μέθοδος είναι πιθανότατα η καλύτερη, όμως η ανάλυσή της καθορίζεται πάντα από την αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος. Τα προβλήματα ξεκίνησαν όταν ο Ελτζμπάχερ έκανε την επιλογή των επιφανών αναρχικών. Η επιλογή αυτή «δεν έγινε πάνω στη βάση κάποιων αντικειμενικών κριτηρίων, αλλά κυρίως στη βάση της μελέτης της σκέψης όσων θεωρούσε η κοινή γνώμη της εποχής του (το ενημερωμένο τμήμα της) βασικούς εκφραστές του αναρχισμού»¹². Το «ενημερωμένο τμήμα της κοινής γνώμης», στο οποίο απευθύνθηκε ο Ελτζμπάχερ, ήταν οι κοντινοί του συνεργάτες, οι οποίοι εξαρχής υπέθεταν πως ο αναρχισμός ορίζεται κυρίως μέσω του αντικρατισμού. Ο Ελτζμπάχερ δεν έκανε ταυτόχρονες έρευνες, αντλώντας υλικό από το εσωτερικό του κινήματος της εποχής του που αυτοπροσδιοριζόταν ως αναρχικό.

Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την αυθαίρετη επιλογή επτά προσωπικοτήτων, τις οποίες θεώρησε «αναγνωρισμένους» αναρχικούς δασκάλους: τους Γκόντγουιν, Στίρνερ, Προυντόν, Μπακούνιν, Κροπότκιν, Τάκερ και Τολστόι¹³. Αυτές είναι οι προσωπικότητες που αναγνωρίστηκαν μεταγενέστερα ως οι επτά σοφοί του αναρχισμού, όπως αναφέρθηκε και στο πρώτο κεφάλαιο¹⁴. Έχοντας κάνει τη διαλογή με αυτόν τον τρόπο, ο Ελτζμπάχερ αντιμετώπισε έπειτα το πρόβλημα του ορισμού: τι κοινά έχουν αυτά τα άτομα; Μετά την εκτενή και διαυγή ανάλυση κάθε σοφού από τον Ελτζμπάχερ, η απάντηση διαφάνηκε πως είναι: «πολύ λίγα»¹⁵.

Ο Γκόντγουιν, ένας ξεχασμένος στοχαστής του Διαφωτισμού, εξήγαγε μια εν γένει αντικρατική θέση βασισμένη σε ωφελιμιστικές αρχές, κατά τη δεκαετία του 1790¹⁶. Υποστήριζε ότι οι άνθρωποι μπορούν να τελειοποιηθούν μέσα από τη λογική και την εκπαίδευση, καθώς και ότι η κυβέρνηση θα απονεκρωθεί όταν όλοι οι άνθρωποι γίνουν επαρκώς ορθολογικοί ώστε να εξασκήσουν την πλήρη προσωπική τους αυτονομία· δηλαδή όταν ο ωφελιμιστικός λογισμός εφαρμοστεί στο σύνολο της ανθρώπινης δραστηριότητας. Σύμφωνα με την οπτική του Γκόντγουιν, «Κάθε καλά ενημερωμένος φίλος της ανθρωπότητας ανυπομονεί για τη ... διάλυση της πολιτικής διακυβέρνησης, αυτής της κτηνώδους μηχανής, η οποία αποτελεί αιώνια πηγή των δεινών της ανθρωπότητας»¹⁷. Για τους ίδιους λόγους αντιτιθέταν

στις ταξικές ανισότητες: η φτώχεια, όπως και ο πλούτος, αποσπά τους ανθρώπους από την αναζήτηση της καθαρής λογικής¹⁸.

Επίσης, αντιτιθέταν στη συνεργασία μεταξύ των ανθρώπων καθώς αυτή παρεμποδίζει την ανάπτυξη και την εφαρμογή της ωφελιμιστικού λογισμού¹⁹. «Οτιδήποτε γίνεται αντιληπτό με όρους συνεργασίας είναι, σε ένα βαθμό, κακό», υποστήριζε ο Γκόντγουιν και συνέχιζε λέγοντας πως το σύνολο των αλληλεπιδράσεων που δεν είναι αναγκαίες θα πρέπει να αποφεύγεται συστηματικά, συμπεριλαμβανόμενης της «κοινής εργασίας και των κοινών γευμάτων», «της συγκατοίκησης», καθώς και του «θεσμού του γάμου»²⁰. Αν και ο Γκόντγουιν ανήκε στην Αριστερά, καθώς υπερασπιζόταν τη Γαλλική Επανάσταση, πίστευε ότι ο κρατικός καταναγκασμός αποτελεί αναγκαίο κακό μέχρι την επίτευξη της καθολικής ορθολογικότητας²¹.

Αντίθετα, ο Στίρνερ είναι ένας ακραίος ατομικιστής της δεκαετίας του 1840, που υποστήριζε το δικαίωμα της ατομικότητας να κάνει οτιδήποτε τον/την ευχαριστεί²². Το πνεύμα πρέπει να απελευθερωθεί από «φαντάσματα» και «τιμώνια», δηλαδή από όλες τις αφηρημένες αρχές που εμποδίζουν την ατομική ικανοποίηση, όπως κι από τις «υποθέσεις της ανθρωπότητας, της αλήθειας, της ελευθερίας, της δικαιοσύνης ..., ακόμη από την υπόθεση του Πνεύματος». Το αχαλίνωτο ατομικό συμφέρον είναι η μόνη πραγματική αξία· το μόνο βάσιμο κριτήριο της πράξης είναι η ατομική ικανοποίηση· το μόνο όριο είναι η ισχύς του κάθε ατόμου· ακόμα και η αλήθεια είναι αποτέλεσμα ατομικής επιλογής και άρα εντελώς σχετική «Εσύ και μόνο εσύ είσαι η αλήθεια, ή μάλλον, είσαι κάτι παραπάνω από την αλήθεια, η οποία είναι ένα τίποτα μπροστά σου»²³.

Στην πραγματικότητα, ο Στίρνερ δεν τασσόταν υπέρ της κατάργησης του κράτους²⁴. «Ο στόχος μου δεν είναι να ανατρέψω την καθεστηκυία τάξη αλλά να ανυψωθώ από πάνω της, οι σκοποί και οι πράξεις μου δεν είναι ... πολιτικοί ή κοινωνικοί αλλά ... κατευθύνονται προς εμένα και τον εγωισμό μου»²⁵. Τασσόταν υπέρ μιας κουλτούρας της «απεριόριστης ατομικής θέλησης»²⁶. Η λογική είναι ασήμαντη και το κράτος είναι αντικειμενικό μόνο στο βαθμό που αναχαιτίζει την αναζήτηση της ελευθερίας και της ισχύος από το άτομο. Το κράτος καταπιέζει το άτομο, αλλά δεν υπάρχει κανένα πρόβλημα με την καταπίεση του ενός ατόμου από το άλλο.

Ο Τολστόι, διάσημος Ρώσος λογοτέχνης, άντλησε τις αρχές του από τα ιερά κείμενα του Χριστιανισμού και υποστήριζε την απόσυρση σε μια απλή ζωή θρησκευτικής ενατένισης²⁷. Ο Τολστόι πήρε στα σοβαρά την προτροπή του Ιησού Χριστού να «γυρίσει και το άλλο μάγουλο» κι έγινε πασιφιστής, κι ως εκ τούτου συνηγορούσε υπέρ της μη βίας και της μη αντίστασης για την αντιμετώπιση των διαμαχών και της εξουσίας. Η αντίθεσή του στο κράτος προέκυπτε από δυο στοιχεία: την πεποίθηση ότι η διακυβέρνηση εμπεριέχει εγγενώς τη βία και την αντίληψη ότι ο θεϊκός νόμος είναι ισχυρότερος από τον κοσμικό νόμο και την ανθρωπίνη λογική. Στην καρδιά της σκέψης του Τολστόι βρίσκεται ο Χριστιανικός μυστικισμός, η αναζήτηση της εσωτερικής ελευθερίας μέσω της θρησκευτικής υπακοής και της θείας αποκάλυψης, η οποία απαιτεί την παραίτηση, όπου αυτό είναι δυνατόν, από τα κακά και τους πειρασμούς του κόσμου. Η επιθυμία του να παραιτηθεί και από την επαφή του με το κράτος ήρθε ως επακόλουθο, όπως και η απέχθειά για την ιδιωτική ιδιοκτησία και η υπεράσπιση της αγνότητας. Με λίγα λόγια, ακόμα και στα πιο βασικά στοιχεία, δεν υπάρχουν πολλά κοινά ανάμεσα στους σοφούς που είδαμε μέχρι τώρα: ο Γκόντγουιν ήταν ορθολογιστής· ο Στίρνερ θιασώτης του επιστημολογικού σχετικισμού, που αντιλαμβάνόταν την αλήθεια σαν ζήτημα γνώμης, με την ευρύτερα αποδεκτή «αλήθεια» να είναι αυτή που επιβάλλεται από τους ισχυρότερους ανθρώπους. ο Τολστόι ήταν πιστός στη θεία αποκάλυψη· ο Γκόντγουιν κι ο Τολστόι ήταν ασκητές και ο Στίρνερ άσωτος, ο Γκόντγουιν αντιτιθέταν στο ταξικό σύστημα επειδή αποτρέπει από την εξάσκηση της λογικής, ο Στίρνερ απεχθανόταν τη σύγχρονη βιομηχανία γιατί μηχανοποιούσε τη ζωή και ο Τολστόι διαμαρτυρόταν ότι ο καπιταλισμός αντικατέστησε την υγιή αγροτική εργασία με το βιομηχανικό σύστημα και ότι η αναζήτηση του κέρδους εμποδίζει τη σωτηρία. Οι τέσσερις εναπομείναντες σοφοί προσθέτουν ακόμα περισσότερη ποικιλία και μπορούν να καταταχθούν σε δυο κύριες κατηγορίες: τον Προυντόν και τον Τάκερ από τη μια μεριά, το Μπακούνιν και τον Κροπότκιν από την άλλη.

Ο Προυντόν, ένας αυτοδίδακτος Γάλλος τεχνίτης με καταγωγή από την ύπαιθρο, ήταν σε κάποιο βαθμό επηρεασμένος από τον «ουτοπικό» σοσιαλιστή των αρχών του δεκάτου ένατου αιώνα, Σαρλ Φουριέ (1772-1837), ο οποίος τασσόταν υπέρ της συνεργατικής εργασίας, της κοινοτικής ιδιοκτησίας και ζωής, των σαρκικών απολαύσεων και της ισότητας των φύλων²⁸. Ο Προυντόν υιοθέτησε μια ευρεία εργασιακή θεωρία της αξίας – μια προσέγγιση, σύμφωνα με την οποία η μόνη πηγή παραγωγής πλούτου είναι η εργασία και η τιμή πώλησης των αγαθών και των υπηρεσιών αντιστοιχεί στην ποσότητα χρόνου εργασίας που είναι ενσωματωμένη σ' αυτά – για την κριτική του καπιταλισμού²⁹. Αυτή η ιδέα δεν ήταν καινούρια και μπορεί να βρεθεί στα έργα του Σμιθ και άλλων πρωίμων φιλελεύθερων οικονομολόγων. Όμως στα χέρια του Προυντόν έγινε εργαλείο κοινωνικής κριτικής: αν όλος ο πλούτος παράγεται από την εργασία, τότε γιατί οι παραγωγικές τάξεις παραμένουν υποβαθμισμένες, ενώ οι τάξεις που δεν παράγουν – και αποτελούνται από τραπεζίτες, γαιοκτήμονες κι εμπόρους – συσσωρεύουν διαρκώς πλούτο;

Για τον Προυντόν, η εκμετάλλευση – η κατάσταση στην οποία η εργατική τάξη δεν αμείβεται σύμφωνα με την εργασία της και άλλες τάξεις καρπώνονται το απλήρωτο πλεόνασμα – πραγματοποιείται μέσα από μια πληθώρα μηχανισμών της

αγοράς, όπως οι τόκοι, οι ενοικιάσεις και η κατοχύρωση ευρεσιτεχνιών. Οι τράπεζες, για παράδειγμα, στην πραγματικότητα δεν παράγουν καμία αξία αλλά συσσωρεύουν διαρκώς, μέσω του εξαναγκασμού των παραγωγών να πληρώνουν τόκους. Το κράτος με τη σειρά του υπερασπίζεται την εκμετάλλευση και υπονομεύει τη δικαιοσύνη. Η στρατηγική του Προυντόν για την αλλαγή είναι σταδιακή: ήταν υπέρ της ανάπτυξης ενός μη καπιταλιστικού τομέα, που θα βασιζόταν σε μικροϊδιοκτήτες και κοοπερατίβες και θα υπέσκαπτε τα θεμέλια του καπιταλισμού, μέχρι να τον ανατρέψει. Έδινε μεγάλη έμφαση στην ανάγκη της δημιουργίας μια μη κερδοσκοπικής και συνεργατικής Λαϊκής Τράπεζας, που θα χρηματοδοτούταν από τους παραγωγούς, οι οποίοι θα δάνειζαν χρήματα χωρίς τόκους. Οραματιζόταν ένα είδος «σοσιαλισμού της αγοράς», βασισμένου στον ανταγωνισμό, στον οποίο οι παραγωγοί θα καρπώνονταν το σύνολο της αξίας της εργασίας τους³⁰.

Στο τέλος, το κράτος θα γινόταν περιττό, καθώς ο μη καπιταλιστικός τομέας θα γινόταν φορέας της αυτοκυβέρνησης. «Μην έχοντας ανάγκη από νομοθέτες ή ηγεμόνες, ο συνεταιρισμός θα αναγκάσει την κυβέρνηση να εξαφανιστεί»³¹. «Ο σοσιαλισμός», υποστήριζε ο Προυντόν, «είναι το αντίθετο του κυβερνητισμού. ... Θέλουμε αυτές οι ενώσεις να γίνουν ... τα πρώτα συστατικά μιας απέραντης ομοσπονδίας συνεταιρισμών και ομάδων που συνδέονται με τον κοινό δεσμό της δημοκρατίας και της κοινωνίας»³². Η αγορά ήταν στην πραγματικότητα ένα μέσο και μπορούσε να ελεγχθεί και να ισοροπήσει όντας, αν είναι απαραίτητο, υπό τον έλεγχο της κοινωνίας.

Οι ιδέες του Προυντόν, συχνά γνωστές ως μπουτουαλισμός, είχαν μεγάλη επιρροή στους σοσιαλιστικούς και λαϊκούς κύκλους, ανάμεσα στις δεκαετίες του 1840 και του 1880, στην Ευρώπη και την Αμερική³³. Ο Τάκερ ήταν ο «κύριος Αμερικανός απόστολος των θεωριών του Προυντόν», τις οποίες αποκαλούσε «αναρχοατομικισμό»³⁴. Περιέγραφε τον εαυτό του ως «αναρχοατομικιστή» ή «φιλοσοφικό αναρχικό» και είχε επηρεαστεί επίσης από στοχαστές των Η.Π.Α., όπως ο Τζοσάια Γουόρεν, του οποίου οι ιδέες ήταν αξιοπρόσεκτα κοντινές με αυτές του Γάλλου ακτιβιστή. Όπως και ο Γκόντγουιν, οι Προυντόν και Τάκερ ήταν ορθολογιστές και άθεοι κι έβλεπαν τη λογική σαν απαραίτητο μέσο για την εξασφάλιση της κοινωνικής αλλαγής. Όμως, σε αντίθεση με τον Γκόντγουιν, είχαν ένα συγκεκριμένο πλάνο για την αλλαγή αυτή, υποστήριζαν τη δημιουργία νέων δομών οι οποίες θα προεικόνιζαν την επιθυμητή μελλοντική τάξη πραγμάτων και αντιλαμβάνονταν την κοινωνία ως την απαραίτητη μήτρα της ατομικής ελευθερίας.

Ας περάσουμε τώρα στους Μπακούνιν και Κροπότκιν. Ο Μπακούνιν ήταν ο μεγαλύτερος γιος ενός ελάσσονος Ρώσου ευγενούς. Σπούδασε στη Ρωσία και τη Γερμανία τη δεκαετία του 1840, έχοντας στο νου του την ακαδημαϊκή καριέρα, αλλά σταδιακά ριζοσπαστικοποιήθηκε, γνώρισε τους Μαρξ και Προυντόν κι εκδιώχθηκε από αρκετές χώρες για τις πολιτικές του δραστηριότητες³⁵. Μετά την σύλληψη και την απέλασή του στη Ρωσία, ο Μπακούνιν καταδικάστηκε σε ισόβια φυλάκιση, η οποία αργότερα μετατράπηκε σε εξορία στη Σιβηρία, απ' όπου και απέδρασε το 1861. Η πρώτη φάση της πορείας του Μπακούνιν χαρακτηρίζεται από τον πανσλαβισμό που, αλλά μετά την αποτυχία της πολωνικής εξέγερσης του 1863, ο Μπακούνιν μετακινήθηκε προς ταξικές και διεθνιστικές θέσεις. Οι απόψεις του σχηματίστηκαν μέσα από συζητήσεις στην Ιταλία (όπου ίδρυσε τη μυστική, σοσιαλιστική Διεθνή Αδελφότητα). Ακολούθησε η συμμετοχή του στον πασιφιστικό Σύνδεσμο για την Ειρήνη και την Ελευθερία κι έπειτα στην Πρώτη Διεθνή. Μέχρι εκείνη τη στιγμή, ο Μπακούνιν βοήθησε στην ίδρυση της Συμμαχίας για την Σοσιαλιστική Δημοκρατία η οποία θέλησε να ενταχθεί ως τέτοια στην Πρώτη Διεθνή. Η Γραμματεία της Πρώτης Διεθνούς επέμεινε να διαλυθεί η Συμμαχία και να ενταχθούν οι τομείς της ξεχωριστά, αλλά είναι σχεδόν βέβαιο ότι η Συμμαχία συνέχισε να λειτουργεί υπόγειοι. Δεν υπάρχει τίποτα το «φανταστικό» όσον αφορά τις «μυστικές εταιρίες» του Μπακούνιν³⁶.

Όπως και ο Μπακούνιν, ο Κροπότκιν καταγόταν από τη ρώσικη αριστοκρατία – ήταν για την ακρίβεια πρίγκηπας – και ξεκίνησε την καριέρα του στον στρατό και υπηρέτησε για δέκα χρόνια τις ρώσικες κρατικές υπηρεσίες, κυρίως στην ανατολική Σιβηρία³⁷. Απογοητευόμενος ολοένα και περισσότερο από την κυβέρνηση, ο Κροπότκιν συγκεντρώθηκε στο επιστημονικό του έργο και απέκτησε τεράστια φήμη ως γεωγράφος. Παιρήθηκε από το κυβερνητικό του πόστο κι επισκέφθηκε την Ελβετία, όπου συνδέθηκε με τους εκεί αναρχικούς. Στη Ρωσία, προωθούσε επαναστατικές ιδέες μέσα από τον Κύκλο Τσαϊκόφσκι, ο οποίος αποτελούσε τμήμα του κινήματος των ναροντικών («λαϊκιστών»). Φυλακίζεται το 1874 και δραπετεύει, μεταβαίνοντας στην Ελβετία κι έπειτα στη Γαλλία, όπου φυλακίζεται ξανά για τρία χρόνια, για συμμετοχή στην Πρώτη Διεθνή. Μετά την απελευθέρωσή του μετακόμισε στην Αγγλία, όπου και πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της υπόλοιπης ζωής του, βοηθώντας στην ίδρυση των εκδόσεων Freedom Press και του περιοδικού Freedom, τα οποία είναι ακόμη ενεργά.

Το 1914, ο ηλικιωμένος Κροπότκιν στήριξε τους Συμμάχους στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, ερχόμενος σε αντίθεση από τη μεγάλη πλειοψηφία των αναρχικών και των συνδικαλιστών. Το γεγονός αυτό χαρακτηρίστηκε «το δυστυχέστερο συμβάν της ζωής του Κροπότκιν», μια από τις «πιο σκοτεινές στιγμές του»³⁸. Επέστρεψε στη Ρωσία το 1917. Η κηδεία του, το 1921, ήταν η τελευταία μαζική συγκέντρωση αναρχικών στη Ρωσία για πάρα πολλά χρόνια.

Παρά την συνήθη παρουσίαση του Κροπότκιν σαν ήπιο «αναρχικό άγιο» συγκριτικά με τον Μπακούνιν, οι δύο τους δεν διέφεραν σε κανένα ουσιώδες ζήτημα³⁹. Ήταν αμφότεροι υπέρ της κοινωνικής επανάστασης μέσω της ταξικής πάλης, της κατάργησης του κράτους, του καπιταλισμού και της οικονομικής και κοινωνικής ανισότητας και της δημιουργίας μιας αυτοδιευθυνόμενης σοσιαλιστικής κοινωνίας και οικονομίας χωρίς κράτος, στην οποία οι ατομικές διαφορές θα

ανθίζουν στη βάση της κοινωνικής και οικονομικής ισότητας. Οι ιδέες τους θα συζητηθούν σε μεγαλύτερο βάθος παρακάτω. Εδώ ακρούμαστε να πούμε ότι και οι δυο άνδρες ήταν ορθολογιστές (και φυσικά άθεοι) και υπέρμαχοι της αλληλοβοήθειας, σε αντίθεση με το Στιρνερικό ατομικισμό. Μοιράζονταν μια μουτουαλιστική αντίθεση προς το κράτος, εκτιμούσαν τον Προυντόν και συμφωνούσαν μαζί του στο ότι η ελευθερία είναι κοινωνικό παράγωγο και όχι κάτι που έρχεται σε αντίθεση με τους άλλους. Όμως έβλεπαν την εκμετάλλευση ως τμήμα της παραγωγής (αντί για τμήμα της αγοράς), προέβαλλαν τον ταξικό πόλεμο (και όχι την σταδιακή αλλαγή) και μιλούσαν για μια οικονομία σχεδιασμένη από τα κάτω (στη θέση του μηχανισμού της αγοράς)· αμφότεροι περιέγραφαν τους εαυτούς τους ως σοσιαλιστές⁴⁰.

Έχοντας να αντιμετωπίσει μια τόσο ποικιλόμορφη ομάδα στοχαστών, ως συνέπεια της μεθόδου του για την επιλογή αντιπροσωπευτικού δείγματος αναρχικών, ο Ελτζμπάχερ βρέθηκε μπροστά σε ένα δίλημμα. Στόχευε να εξάγει τις αναρχικές αρχές μέσα από την μελέτη των ιδεών του δείγματός του, αλλά κατέληξε σε μια επιλογή ανθρώπων με ριζικά διαφορετικές ιδέες. Όμως, αντί να επανεξετάσει τις επιλογές του, ο Ελτζμπάχερ επέμεινε και κατέληξε σ' έναν ορισμό του αναρχισμού που βασιζόταν στον ελάχιστο κοινό παρονομαστή: την αντίθεση προς το κράτος⁴¹.

Αυτός ο ορισμός είναι ακόμα πιο νεφελώδης απ' όσο μπορεί να φαίνεται με την πρώτη ματιά, διότι ο Ελτζμπάχερ παραδέχεται ότι οι επτά σοφοί του έδιναν «νοηματοδοτούσαν με τελείως διαφορετικό τρόπο» την «αντίθεσή τους προς το Κράτος»⁴². Όπως έδειξε ο απολογισμός μας, είναι βέβαιο πως υπήρχε πολύ μικρή συμφωνία ανάμεσα στους υποτιθέμενους σοφούς πάνω στις αιτίες της αντίθεσης προς το κράτος, καθώς και στο εάν το κράτος θα πρέπει να καταργηθεί και, αν ναι, πώς. Για παράδειγμα, σε κάποιες περιπτώσεις, η αντίθεση προς το κράτος απορρέει από μια αντίθεση απέναντι στις ιεραρχικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων (εδώ μπορούμε να συμπεριλάβουμε τους Προυντόν, Τάκερ, Μπακούνιν και Κροπότκιν)· σε άλλες υπάρχει η αντίθεση προς το κράτος, αλλά όχι και προς τις εξουσιαστικές σχέσεις (Στίρνερ)· και, τέλος, σε άλλες, η αντίθεση στο κράτος είναι κομμάτι της απόσυρσης από έναν αμαρτωλό κόσμο (Τολστόι). Όπως σημειώθηκε νωρίτερα, η προσέγγιση του Ελτζμπάχερ είχε αναμφίβολα μεγάλη επιρροή. Τα συμπεράσματά του ενίσχυσαν την κοινή αντίληψη ότι ο αναρχισμός είναι απλώς αντικρατισμός⁴³.

Αυτή η κλίση προς τον ασαφή ορισμό του αναρχισμού απέκτησε μεγαλύτερη ώθηση από τους ίδιους τους αναρχικούς: υπήρχε μια τάση, προερχόμενη από το εσωτερικό της ευρύτερης αναρχικής παράδοσης, να παρουσιάζεται το κίνημα σαν ένα καθολικό χαρακτηριστικό της ανθρώπινης ιστορίας. Από τις αρχές του εικοστού αιώνα κι έπειτα, επιφανείς αναρχικοί παρήγαγαν ένα σύνολο ιστορικών αφηγήσεων του κινήματος. Σε αυτές τις αφηγήσεις, ο αναρχισμός συνήθως περιγραφόταν σαν παρών στο σύνολο της ανθρώπινης ιστορίας, εκκινώντας από την αρχαία Ασία και Ευρώπη, συνεχίζοντας κατά την περίοδο του μεσαίωνα και καταλήγοντας στη νεωτερικότητα.

Οι αναρχικοί, όπως και άλλα κινήματα, ξεκίνησαν να δημιουργούν αυτό που μπορεί να εκληφθεί μόνο ως νομιμοποιητικός μύθος για το κίνημα: αυτή η μεταϊστορία βοήθησε στην αποδόμηση των κατηγοριών ότι ο αναρχισμός ήταν αλλόκοτος, ξένος και ασύμβατος με την ανθρώπινη φύση, μέσα από την περιγραφή του ως παρόντα σε όλα τα μέρη, τους λαούς και τις εποχές. Το καστ αυτού του θεάτρου της καθολικότητας περιλάμβανε αρχαίους φιλοσόφους όπως ο Λάο Τσε, θρησκευτικές αιρέσεις όπως οι Αναβαπτιστές και στοχαστές όπως ο Γκόντγουιν και ο Στίρνερ, τα κινήματα απ' την Πρώτη Διεθνή κι έπειτα, συμπεριλαμβάνοντας και το συνδικαλισμό. Για να μπορέσει να τα ομαδοποιήσει κανείς όλα αυτά σε κάτι ενιαίο, πρέπει να χρησιμοποιήσει έναν αρκετά χαλαρό ορισμό του αναρχισμού· υπό αυτό το πρίσμα, η σύμπνοια με την προσέγγιση του Ελτζμπάχερ είναι αρκετά ξεκάθαρη και είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι ο Κροπότκιν είχε εντυπωσιαστεί από την πραγματεία του πρώτου⁴⁴.

Ο ισχυρισμός του Κροπότκιν ότι η «τάση» προς τον αναρχισμό «ενυπήρχε πάντοτε στην ανθρωπότητα» έγινε ευρέως αποδεκτός, δεδομένου του γοήτρου του, ιδιαίτερα από τη στιγμή που εμφανίστηκε στην έκδοση του 1910 της Εγκυκλοπαίδειας Μπριτάνικα⁴⁵. Ο αναρχικός ιστορικός Μαξ Νεττλώ έδωσε ακόμη μεγαλύτερο ειδικό βάρος σε αυτή την πορεία σκέψεων, με μια σειρά έργων του από το 1925 κι έπειτα. Γεννημένος στην Αυστρία, γιος ενός κηπουρού της βασιλικής οικογένειας, ο Νεττλώ έγινε αναρχικός γύρω στο 1881 κι απέκτησε διδακτορικό στη γλωσσολογία. Μετά από μια απροσδόκητη κληρονομιά το 1892, αφιέρωσε τη ζωή του στην έρευνα πάνω στον αναρχισμό, γράφοντας μια εκτενή Βιβλιογραφία του Αναρχισμού (1897), μια πολύτομη βιογραφία του Μπακούνιν και μια εννιάτομη ιστορία του αναρχισμού, που δημοσιεύονταν από το 1925 κι έπειτα και συνοψίστηκε σε έναν συνοδευτικό τόμο, το Σύντομη Ιστορία του Αναρχισμού⁴⁶. Βοήθησε επίσης στην ίδρυση των εκδόσεων Freedom Press.

Ο συνοδευτικός τόμος της ιστορίας του Νεττλώ αναφέρεται εκτενώς στην ιστορική ανάπτυξη του αναρχισμού πριν το 1864. Ο Νεττλώ πίστευε ότι, αν και «λίγοι άνθρωποι μέχρι στιγμής έχουν καταφέρει να κατανοήσουν πραγματικά την αναρχική ιδέα», το «αναρχικό σχέδιο» και οι «αναρχικές αρχές» μπορούν να εντοπιστούν στην αρχαία Ελλάδα, καθώς και μέσα σε κάποιους ουτοπικούς κι επιστήμονες συγγραφείς του δεκάτου όγδοου αιώνα (ανάμεσα σε αυτούς συγκαταλέγεται και ο Γκόντγουιν), σε ουτοπικούς σοσιαλιστές όπως ο Φουριέ, ο σπουδαίος μαθητής του Βίκτορ Κονσιντεράν, ο Προυντόν και άλλοι συγγραφείς του δέκατου ένατου αιώνα όπως ο Στίρνερ, ο Ανσέλμ Μπελεγκαρίγκ (1820-1865;) κι ο Ζοζέφ Ντεζάκ (1821-1864)⁴⁷. Η συζήτηση για την περίοδο της συμμετοχής του Μπακούνιν στην Πρώτη Διεθνή ξεκινά μόλις στο όγδοο κεφάλαιο (από τα δεκαοκτώ του βιβλίου του Νεττλώ).

Η ίδια γενικότερη προσέγγιση μπορεί να βρεθεί και σε άλλα γραπτά αναρχικών, όπως του Ρούντολφ Ρόκερ, τη δεκαετία του 1930. Γεννημένος στο Μάιντς της Γερμανίας το 1873, ο Ρόκερ ήταν βιβλιοδότης στο επάγγελμα κι ενεργός ως νεολαίος στο γερμανικό S.D.P.⁴⁸. Ο αναρχισμός εμφανιζόταν περιστασιακά στο εσωτερικό του S.D.P., έτσι ο Ρόκερ ενεπλάκη σε μια αριστερή φράξια, την Jungen («οι Νέοι»), η οποία είχε ελευθεριακές τάσεις⁴⁹. Το 1890, ο Ρόκερ αποπέμφθηκε από το S.D.P., έγινε αναρχικός και κατέληξε στο Λονδίνο το 1895, όπου ενεργοποιήθηκε στις εβραϊκές μεταναστευτικές κοινότητες, εκδίδοντας την αναρχική εφημερίδα *Arbayer Fraynd* («Ο Φίλος του Εργάτη»), που ήταν γραμμένη στα γερμανοεβραϊκά, και αναλαμβάνοντας ενεργό ρόλο στα σωματεία. Το 1914 χαρακτηρίζεται εχθρός (λόγω της Γερμανικής του καταγωγής, καθώς η Αγγλία ήταν σε πόλεμο με τη Γερμανία). Ο Ρόκερ μετακινείται στη Γερμανία το 1918, όπου και αναδείχθηκε σε ηγετική φιγούρα των συνδικαλιστικών σωματείων. Το 1922 εκλέχτηκε γραμματέας του νεόδμητου συνδικαλιστικού Διεθνούς Συνδέσμου Εργατών (I.W.A.), αλλά το 1933 αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη Γερμανία για τις Η.Π.Α., λόγω της ανόδου των Ναζι. Η I.W.A. ήταν μια συνέχεια των προπολεμικών πρωτοβουλιών για τη δημιουργία μια συνδικαλιστικής διεθνούς και τα μέλη της κατάγονταν κυρίως από τη Λατινική Αμερική και την Ευρώπη. Στο κλασικό του έργο *Αναρχοσυνδικαλισμός – μια από τις καλύτερες ατομικές πραγματείες πάνω στον αναρχισμό και τον συνδικαλισμό* – ο Ρόκερ υποστήριξε ότι «οι αναρχικές ιδέες μπορούν να βρεθούν σε οποιαδήποτε περίοδο της γνωστής ιστορίας» πριν αρχίσει να επαναλαμβάνει την ίδια σχεδόν αφήγηση με τον Κροπότκιν και τον Νεττλώ⁵⁰. Το 1944, ο Τζωρτζ Γούντκοκ – αργότερα γνωστός για την εργασία του πάνω στον αναρχισμό, αλλά τότε ακόμη απλά ένθερμος αναρχικός – βρήκε κι αυτός το «πρώτο αναρχικό δόγμα» στον Ταοϊσμό και ανακάλυψε «τον αναρχισμό πριν από την ανάδυση του αναρχικού κινήματος» στις αντιλήψεις της ριζοσπαστικής σέκτας των Σκαφτιάδων στην Αγγλία του δεκάτου έβδομου αιώνα, όπως επίσης και στους Γκόντγουιν και Προυντόν⁵¹.

Με δεδομένα αυτό το σκηνικό, δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι πολλά από τα κλασικά έργα πάνω στον αναρχισμό – έχουμε κατά νου αυτά των Ρόντερικ Κέντγουορντ, Τζέιμς Τζολ, Πήτερ Μάρσαλ, Ντέιβιντ Μίλλερ και Γούντκοκ – επιμένουν ότι υπάρχει απαραίτητως κάτι που καθιστά τον αναρχισμό μη συνεκτικό. Οι Μίλλερ και Γούντκοκ μιλάνε για τη «μια και μοναδική διαφωνία» εντός του αναρχισμού, πάνω στις «επαναστατικές μεθόδους» και την «οικονομική οργάνωση του μέλλοντος»⁵². Ο Μίλλερ υποστηρίζει ακόμη και ότι ο αναρχισμός δεν αποτελεί στην πραγματικότητα ιδεολογία, αλλά «σταυροδρόμι αρκετών διαφορετικών ιδεολογιών»⁵³. Αυτή η οπτική για τον αναρχισμό επιτρέπει σε συγγραφείς όπως ο Πωλ Φέγεραμπεντ, έναν υπέρμαχο του επιστημολογικού σχετικισμού κι ενάντιο στην επιστημονική μέθοδο, να περιγράφει την φιλοσοφία του «ότι να 'ναι» σαν μια «αναρχική» θεωρία της γνώσης⁵⁴. Η από κοινού ομαδοποίηση του Στίρνερ και του Μπακούνιν συνιστά έλλειψη συνεκτικότητας – αλλά είναι δικαιολογημένη μια τέτοια ομαδοποίηση;

Η Ανάγκη για μια Νέα Προσέγγιση

Έχοντας σκιαγραφήσει τους τρόπους με τους οποίους απαντάται ο αναρχισμός στη βιβλιογραφία, θα θέλαμε να επιστήσουμε την προσοχή μας σε κάποια από τα προβλήματα που σχετίζονται με τις προσεγγίσεις αυτές. Σε αυτό το σημείο, η συζήτηση που προηγήθηκε για την προσέγγιση των επτά σοφών έχει ιδιαίτερη σημασία. Η περιγραφή προσωπικοτήτων όπως οι Γκόντγουιν, Προυντόν, Στίρνερ, Μπακούνιν, Τάκερ, Κροπότκιν και Τολστόι δείχνει ξεκάθαρα πως οι παραπάνω δεν μπορούν να θεωρηθούν εκπρόσωποι της ίδιας θεώρησης, εκτός αν η θεώρηση αυτή ορίζεται με έναν γενικόλογό τρόπο, που συσκοτίζει τις ριζικές διαφορές μεταξύ των στοχαστών αυτών.

Σε ένα πρώτο επίπεδο, αυτό είχε σαν αποτέλεσμα αρκετοί συγγραφείς να μην διακρίνουν τίποτα το παράξενο στην συμπεριληψη ακραίων ατομικιστών, όπως ο Στίρνερ, ριζοσπαστών φιλελεύθερων, όπως ο Ρόθμπαρντ, κι επαναστατών σοσιαλιστών, όπως οι Μπακούνιν και Κροπότκιν, στην παράδοση ενός συγκεκριμένου κινήματος. Ωστόσο, αν αυτές οι προσωπικότητες αποτελούν εκπροσώπους μίας και μοναδικής παράδοσης, τότε αυτή η παράδοση θα πρέπει να πάσχει από την έλλειψη συνεκτικού θεωρητικού πλαισίου κι από τεράστιες εσωτερικές αντιφάσεις. Επίσης, θα πρέπει να υπάρχει αποδεδειγμένη προγραμματική αδυναμία εύρεσης κοινών τόπων, όσον αφορά το πώς νοηματοδοτεί την ατομική ελευθερία και τον αντικρατισμό, όπως επίσης και όσον αφορά το σκεπτικό βάσει του οποίου καταλήγει να προτάσει τα παραπάνω.

Ένα από τα προβλήματα μιας τέτοιας προσέγγισης είναι το γεγονός ότι αποτυγχάνει να παράσχει έναν αποτελεσματικό ορισμό. Οι ορισμοί θα πρέπει να προσδιορίζουν τα κοινά χαρακτηριστικά του ζητήματος για το οποίο δημιουργούνται· αυτή η προσέγγιση αποτυγχάνει να το κάνει κι επιπλέον πάσχει από έλλειψη εσωτερικής συνοχής. Επιπροσθέτως, οι ορισμοί θα πρέπει να μπορούν να οριοθετούν την οριζόμενη έννοια και να την διαφοροποιούν από άλλες· και σε αυτό το σημείο, ο θολός ορισμός του αναρχισμού ως αντικρατισμού, αποτυγχάνει. Με βάση αυτό τον ορισμό, είναι απόλυτα συνεπές να συμπεριλάβουμε τον κλασικό Μαρξισμό στις κατηγορίες του αναρχισμού, δεδομένου του γεγονότος ότι τελικός στόχος της θεωρίας αυτής είναι η ακρατική κοινωνία χωρίς εκμετάλλευση και καταναγκασμούς.

Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο, για παράδειγμα, υποστηρίζει ότι το τελικό στάδιο της ιστορίας, η κομμουνιστική κοινωνία, θα είναι ακρατική -«η δημόσια εξουσία θα χάσει τον πολιτικό της χαρακτήρα»- και θα βασίζεται στην ατομική ελευθερία – «θα υπάρξει μια ένωση, όπου η ελεύθερη ανάπτυξη του καθενός ξεχωριστά θα συνιστά όρο για την ελεύθερη ανάπτυξη όλων»⁵⁵. Για την παράδοση του κλασικού Μαρξισμού, η κομμουνιστική κοινωνία είναι το τελικό στάδιο της ιστορίας. Σύμφωνα με τον Λένιν, «η δικτατορία του προλεταριάτου ... θα αρχίσει να μαραίνεται αμέσως μετά τη νίκη του». «Δεν διαφέρουμε από του αναρχικούς στο ζήτημα της κατάργησης του κράτους ως σκοπού»⁵⁶. Παρόμοια, ο Νικολάι Μπουχάριν υποστήριζε ότι «Το κράτος θα σβήσει η προλεταριακή κρατική εξουσία θα σβήσει κι αυτή»⁵⁷.

Αν ο αναρχισμός μπορεί να εγκολπώσει φιλελεύθερους, Μαρξιστές, ριζοσπάστες Χριστιανούς, τον Ταοϊσμό και άλλα πολλά, δεν θα πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι τα βασικά έργα για τον αναρχισμό τον περιγράφουν ως «μη συνεκτικό». Αυτή η προσέγγιση δεν είναι χρήσιμη. Δεδομένου ότι δεν είναι λίγες οι πνευματικές παραδόσεις που έχουν τουλάχιστον μερικά αρνητικά σχόλια για το κράτος και μερικά θετικά για την ατομικότητα, δεν είναι εύκολο να καθοριστεί ένα ανώτατο όριο στις παραδόσεις που μπορούν να συμπεριληφθούν, με κάποιο τρόπο, στην κατηγορία του αναρχισμού. Ο Ελτζμπάχερ έκανε μόλις επτά επιλογές. Αλλά στην πραγματικότητα δεν υπάρχει κανένας λόγος να σταματήσουμε εκεί: από τη στιγμή που γίνεται αποδεκτός ο ορισμός του Ελτζμπάχερ, δεν μένει μεγάλη απόσταση να διανύσουμε από την προσέγγιση του Μάρσαλ, η οποία συμπεριλαμβάνει στο κάδρο του «αναρχισμού» τον Βούδα, τον Μαρκήσιο ντε Σαντ, τον Χέρμπερτ Σπένσερ, τον Γκάντι, τον Τσε Γκεβάρα και τη Μάργκαρετ Θάτσερ. Και εάν η έννοια του αναρχισμού μπορεί να καλύψει ένα τόσο ευρύ πεδίο – ας μην ξεχνάμε πως με τα ίδια επιχειρήματα μπορούμε να συμπεριλάβουμε και τον Μαρξ με τους επιγόνους του, τότε ο ορισμός αυτός είναι τόσο διασταλτικός που καταλήγει να μην έχει στην ουσία κανένα νόημα.

Επιπλέον, έχει μεγάλη σημασία να παρατηρήσουμε ότι ο κλασικός Μαρξισμός είναι σταθερά απών από αυτές τις μελέτες για τον αναρχισμό. Αν είναι λογικό να συμπεριληφθούν οι Στίρνερ και Ρόθμπαρντ, είναι προφανώς το ίδιο λογικό να συμβεί το ίδιο και με τους Μαρξ, Ένγκελς και τους διαδόχους τους. Αν δεχτούμε τον ορισμό του Ελτζμπάχερ και τον εφαρμόσουμε με συνέπεια, τότε ο Στάλιν και ο Μάο έχουν κάθε δικαίωμα να συμπεριληφθούν ανάμεσα στους σοφούς: είναι αναπόφευκτο καθώς, σύμφωνα με αυτή τη λογική, αμφότεροι «αρνούνται το Κράτος ως μελλοντική προοπτική»⁵⁸. Μέχρι στιγμής δεν τους έχει συμπεριλάβει κανένα από τα βασικά έργα που ασχολείται με τον αναρχισμό· αντίθετα, ο κλασικός Μαρξισμός παρουσιάζεται πάντα σαν το απολύτως αντίθετο του αναρχισμού. Αυτό σημείο είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικό.

Ο προφανής λόγος για την μη συμπερίληψη του κλασικού Μαρξισμού – και για την παρουσίασή του σαν το αντίθετο του αναρχισμού – είναι η στρατηγική της δικτατορίας του προλεταριάτου. Φυσικά, κάποιοι συγγραφείς προσπαθούν να υπαινιχθούν ότι αυτή η στρατηγική βοηθά στο να οριστεί ο αναρχισμός, με τον Μάρσαλ να παρατηρεί ότι «οι περισσότεροι αναρχικοί» πιστεύουν πως τα μέσα της αλλαγής πρέπει να προεικονίζουν τον επιθυμητό σκοπό⁵⁹. Ωστόσο, βρισκόμαστε ξανά, και μάλιστα πολύ γρήγορα, μπροστά σε δυσκολίες.

Η στρατηγική ως τέτοια έχει εξαιρεθεί από τα προσδιοριστικά χαρακτηριστικά του αναρχισμού στα βασικότερα έργα και παρουσιάζεται σαν το σημείο στο οποίο υπάρχουν οι μεγαλύτερες διαφωνίες ανάμεσα στους αναρχικούς. Σύμφωνα με τον Ελτζμπάχερ, «οι επτά διδασκαλίες που παρουσιάστηκαν δεν έχουν τίποτα κοινό» όσον αφορά τα μέσα για την «άρνηση του Κράτους»⁶⁰. Ο Χόφμαν λέει ότι οι αναρχικοί «δεν έχουν συμφωνίες αναφορικά με τις αρχές και το πρόγραμμα, στοιχεία που ενώνουν εν γένει τους ανθρώπους σε αντίστοιχα κινήματα», ενώ ο Ντέρι Νόβακ υποστηρίζει πως η έλλειψη ενός «γενικού προγράμματος» και μιας συνεκτικής θεωρίας είναι «στη φύση του αναρχισμού»⁶¹. Ακόμα και ο Μάρσαλ επισημαίνει με προσοχή πως δεν αναφέρεται σε όλους τους αναρχικούς στη βάση της συμφωνίας μέσων και σκοπών και πως και η ανάλυσή του εντάσσει στους αναρχικούς αρκετές προσωπικότητες που τάσσονταν υπέρ ενός μεταβατικού κράτους: κυρίως τους Γκόντγουιν και Γκάντι⁶². Αυτό δεν έχει και μεγάλη διαφορά από τον κλασικό Μαρξισμό.

Ακόμη και στην περίπτωση που το επιχείρημα περί συνοχής μέσων και σκοπών γινόταν αποδεκτό ως κριτήριο για την ένταξη στην κατηγορία του αναρχισμού, υπάρχουν και άλλες εκκωφαντικές και ανεξήγητες απουσίες από αυτήν, όπως τουλάχιστον αυτή κατασκευάστηκε από τον Ελτζμπάχερ, τον Νεττλώ και άλλους. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η απουσία του συμβουλευτικού κομμουνισμού, μιας ελευθεριακής τάσης του Μαρξισμού που απορρίπτει το κράτος ως εργαλείο για την επανάσταση και προτάσσει τη διεθνή και αυτοδιευθυνόμενη εργατική επανάσταση από τα κάτω. Γιατί λοιπόν δεν μπαίνει ο συμβουλευτικός κομμουνισμός κάτω από την ομπρέλα του αναρχισμού; Δεν μπορεί να φταίει απλά το ότι οι συμβουλευτικοί κομμουνιστές δεν αποδέχονταν αυτόν τον προσδιορισμό, καθώς οι βασικότερες μελέτες του αναρχισμού συμπεριλαμβάνουν φιγούρες που επίσης δεν το έκαναν. Ανάμεσα σε αυτούς είναι οι Γκόντγουιν, Στίρνερ και Τολστόι.

Είπαμε παραπάνω πως η εξαίρεση του κλασικού Μαρξισμού από τις βασικές μελέτες για τον αναρχισμό είναι αποκαλυπτική. Πιστεύουμε πρώτον, η γενική εξαίρεση του κλασικού Μαρξισμού έχει λογική μόνο στην περίπτωση που οι συγγραφείς των βασικότερων μελετών εφαρμόζουν εμμέσως το κριτήριο της στρατηγικής για να ορίσουν τον αναρχισμό. Αυτό με τη σειρά του σημαίνει ότι αυτές οι μελέτες παραδέχονται πως υπάρχουν σοβαρές δυσκολίες στον ορισμό του αναρχισμού με βάση απλώς την αντίθεση προς το κράτος. Δεύτερον, η τάση των βασικότερων μελετών να επεκτείνουν το πεδίο που καλύπτει ο όρος «αναρχισμός» σε τόσο μεγάλο βαθμό ενώ παράλληλα εξαιρούν των κλασικό μαρξισμό αλλά και ελευθεριακά ρεύματα όπως τον συμβουλιακό κομμουνισμό, αποδεικνεί ότι ο ορισμός τους είναι ασαφής, ανεπαρκής δεν εφαρμόζεται με συνέπεια. Η θεώρηση του Μάρσαλ φωτίζει πολύ καλά αυτό το σημείο: επιμένοντας πως ο αναρχισμός «είναι αντιδογματικός» και «δεν προσφέρει ένα συμπαγές σώμα αρχών που να βασίζονται σε μια συγκεκριμένη θέαση του κόσμου», καταλήγει να υποστηρίζει πως οι αυτοαποκαλούμενοι «αναρχοκαπιταλιστές» δεν είναι πραγματικά αναρχικοί διότι δεν τους αφορά η αναρχική «ανησυχία για την οικονομική ισότητα και την κοινωνική δικαιοσύνη», παρακάμπτοντας το γεγονός ότι αυτή η «ανησυχία» απουσιάζει από τον ορισμό που δίνει ο ίδιος για τον αναρχισμό⁶³.

Με λίγα λόγια, ο δημοφιλής ορισμός του αναρχισμού αποτυγχάνει σε κάποιες από τις βασικότερες προϋποθέσεις που χρειάζονται για να αποτελεί ένα πράγμα ορισμό· αποτυγχάνει να εξαιρέσει από την κατηγορία φαινόμενα που θεωρούνται εξωτερικά σε σχέση με αυτό που μελετάται. Παράλληλα, το μοτίβο των συνεχών αλλά έμμεσων τροποποιήσεων του από συγγραφείς που ορίζουν τον αναρχισμό σαν αντικρατισμό δείχνει πως ακόμη και οι ίδιοι αντιλαμβάνονται την περιορισμένη αξία αυτού του ορισμού. Μάλιστα, το αποτέλεσμα αυτών των τροποποιήσεων είναι το περαιτέρω θόλωμα των νερών.

Καλός ορισμός είναι αυτός που επικεντρώνεται στα διακριτικά χαρακτηριστικά μιας συγκεκριμένης κατηγορίας, το κάνει με συνεκτικό τρόπο κι μπορεί να τη διαφοροποιήσει από άλλες, οργανώνοντας με αυτόν τον τρόπο τη γνώση και διευκολύνοντας την αποτελεσματική ανάλυση και έρευνα. Ο συνήθης ορισμός του αναρχισμού αποτυγχάνει σε όλα τα παραπάνω. Μέχρι στιγμής έχουμε υποστηρίξει ότι τα κριτήριά του είναι απλώς υπερβολικά χαλαρά όσον αφορά τη διάκριση του αναρχισμού από άλλα συστήματα σκέψης και δράσης, με αποτέλεσμα να μην είναι ξεκάθαρο το τι μπορεί να συμπεριληφθεί σε αυτόν και τι όχι, καθώς και το γιατί κάποια πράγματα συμπεριλαμβάνονται ενώ άλλα όχι.

Ωστόσο, οι ορισμοί εξυπηρετούν άλλον ένα σημαντικό σκοπό πέρα από την απλή ταξινόμηση δεδομένων. Παρέχουν τη βάση για ανάλυση και έρευνα. Ο συνήθης ορισμός του αναρχισμού δεν είναι αποτελεσματικός και σε αυτό το επίπεδο. Δεύτερον υπάρχει πρόβλημα εξήγησης. Η παρουσίαση του αναρχισμού ως καθολικού χαρακτηριστικού της κοινωνίας καθιστά βέβαια δύσκολη την εξήγηση των λόγων για τους οποίους αυτός αναδύεται σε συγκεκριμένα ιστορικά πλαίσια, την οριοθέτησή του, καθώς και την ανάλυση του ταξικού χαρακτήρα και του ρόλου του σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους. Τελικά τι κοινό έχει ο Ταϊσμός με τους αναρχικούς της Πρώτης Διεθνούς; Αν συμπυκνώσουμε τόσο ριζικά διαφορετικές στιγμές και κινήματα κάτω από την ταμπέλα του αναρχισμού, δεν μπορούμε να κάνουμε πολλά πράγματα για τον προσδιορισμό της κοινωνικής του βάσης ή των αιτίων της ανάπτυξης και παρακμής του σε συγκεκριμένες καταστάσεις.

Η τάση να προβάλλεται ο αναρχισμός πάνω σε ένα μεγάλο εύρος διαφορετικών ιστορικών προσωπικοτήτων προκαλεί επίσης σοβαρά προβλήματα στη θεωρητική του ανάλυση. Αν στους αναρχικούς περιλαμβάνονται φιγούρες τόσο διαφορετικές όσο οι επτά σοφοί (ουσιαστικά κάθε ιστορική φιγούρα που μπορεί να ερμηνευθεί ως εχθρική προς το κράτος ή υπέρ της ατομικής ελευθερίας), τότε ο αναρχισμός είναι αναγκαστικά μη συνεκτικός και ως εκ τούτου δεν επιδέχεται καμίας θεωρητικής εξέτασης. Αυτό το πρόβλημα αντιμετώπισε ο Ελτζμπάχερ και παραμένει υπαρκτό ακόμα και σήμερα.

Ας εξετάσουμε το έργο Η Πολιτική Θεωρία του Αναρχισμού της Έιπριλ Κάρτερ, το οποίο στέκεται περισσότερο στις διαφωνίες των υποτιθέμενων σοφών πάνω σε βασικά ζητήματα, όπως η φύση της κοινωνίας, η βία, η ταξική πάλη, η εκβιομηχάνιση, η αστικοποίηση και η δημοκρατία, παρά στην παρουσίαση κάποιου είδους αναρχικής πολιτικής θεωρίας⁶⁴.

Εν τέλει, το βιβλίο αυτό αποτελεί στην πραγματικότητα μια σειρά μονογραφιών πάνω σε διάφορα ζητήματα (τον φεντεραλισμό, την ατομικότητα κ.ο.κ.), καθένα από τα οποία εξετάζεται αποκλειστικά από τη σκοπιά ενός θεωρητικού, χωρίς καμία εξήγηση των λόγων για τους οποίους θα πρέπει όλοι αυτοί οι θεωρητικοί να λογίζονται ως φορείς ενός κοινού πλαισίου ιδεών⁶⁵. Αν θέλουμε να εξετάσουμε τον αναρχισμό ως ένα πλαίσιο ιδεών που μπορεί να προσαρμοστεί

στους σύγχρονους προοδευτικούς αγώνες ενάντια στο νεοφιλελευθερισμό, θα πρέπει να κατανοήσουμε ποιές είναι οι ιδέες που εννοούμε λέγοντας τη λέξη «αναρχισμός».

Πιάνοντας το Νήμα απ' την Αρχή: Σοσιαλισμός, Μπακούνιν και Πρώτη Διεθνής

Θεωρούμε πως ο φαινομενικά ανιστορικός και μη συνεκτικός χαρακτήρας του αναρχισμού είναι απότοκο του τρόπου με τον οποίο αυτός μελετήθηκε και όχι έμφυτο στοιχείο του. Χρησιμοποιώντας την παραγωγική μέθοδο, αλλά επιλέγοντας με μεγαλύτερη προσοχή τους εκπροσώπους του αναρχισμού, μπορούμε να αναπτύξουμε έναν διαφορετικό, πιο ακριβή, αλλά και πιο χρήσιμο τρόπο κατανόησης του αναρχισμού.

Λοιπόν, από που ξεκινάμε και πώς θα επιλέξουμε τους αναρχικούς; Είναι μάλλον ειρωνικό το γεγονός ότι ο οδηγός μας σε αυτό είναι η προσέγγιση του Ελτζμπάχερ. Το ενδιαφέρον του Ελτζμπάχερ για τον αναρχισμό προέκυψε μέσα στα ιστορικά πλαίσια της ανάδυσης ενός κινήματος που αυτοπροσδιοριζόταν ως αναρχικό, στα τέλη του δεκάτου ένατου αιώνα: «Δεν υπήρχε γενική γνώση των “αναρχικών” θέσεων μέχρι την εμφάνιση των εκπροσώπων του στα τέλη της δεκαετίας του 1870» κι ο αναρχισμός «αρχικά εμφανίστηκε στους συγχρόνους του σαν ένα νέο φαινόμενο»⁶⁶.

Ακριβώς αυτή η ανάπτυξη, αυτό το «νέο φαινόμενο», ήταν που οδήγησε στις πρώτες μελέτες του αναρχισμού. Όταν το κίνημα άρχισε να αντιμετωπίζεται σαν μια ακίνδυνη αναβίωση παλαιότερων ουτοπικών ιδεών, γινόταν αντιληπτό όλο και περισσότερο σαν μια μοχθηρή και ανατρεπτική δύναμη και ερμηνευόταν με εγκληματολογικούς και ψυχολογικούς όρους· η αναρχική ιδεολογία ως τέτοια έγινε σοβαρό αντικείμενο μελέτης μόλις στις αρχές του εικοστού αιώνα, με τον Ελτζμπάχερ να χαράζει το δρόμο και να ορίζει το πλαίσιο των εκθέσεων του εικοστού αιώνα⁶⁷. Αυτό με τη σειρά του άνοιξε τις πόρτες σε μια σειρά ιστορικών απολογισμών του αναρχισμού, τόσο από ακαδημαϊκούς όσο κι από αναρχικούς ιδεολόγους⁶⁸.

Το γεγονός ότι το αναρχικό κίνημα αναδείχθηκε ως διακριτό και αυτοπροσδιοριζόμενο ρεύμα και πολιτική δύναμη μόλις από τέλη της δεκαετίας του 1860 κι έπειτα δεν επιδέχεται σοβαρής αμφισβήτησης. Ο ίδιος ο Ελτζμπάχερ υποστήριζε ότι ο αναρχισμός ήταν ένα νέο φαινόμενο⁶⁹. Παρά τους ισχυρισμούς τους ότι ο αναρχισμός μπορεί να εντοπιστεί σε ολόκληρη την πορεία της ιστορίας (και προφανώς μη αντιλαμβανόμενοι πως αντιφάσκουν), τόσο οι συγγραφείς των βασικών μελετών του αντικειμένου, όσο και ορισμένοι αναρχικοί που παρήγαγαν μυθολογικές ιστορίες, χρονολογούν τον αναρχισμό στην Πρώτη Διεθνή, τον Μπακούνιν και τη Συμμαχία.

Ο Τζολ δήλωνε πως ήταν μόλις μετά το 1848 που «εμφανίζεται το σύγχρονο επαναστατικό κίνημα» και πως μόλις «κατά τη δεκαετία το 1860 που το αναρχικό κίνημα άρχισε να γίνεται υπαρκτή πολιτική δύναμη»⁷⁰. Ο Κέντγουορντ μιλούσε για τη «χρυσή εποχή των αναρχικών στην Ευρώπη και την Αμερική ... ανάμεσα στο 1880 και το 1914»⁷¹. Ο Μίλλερ αναφερόταν στις «εξάρσεις αναρχικής δραστηριότητας που συνέβαιναν σε ολόκληρη την Ευρώπη από τη δεκαετία το 1860» κι εντόπιζε τις «ρίζες του αναρχισμού ως οργανωμένης πολιτικής δύναμης» στις διασπάσεις της Πρώτης Διεθνούς⁷². Ο Γούντκοκ έγραφε πως το «αναρχικό κίνημα» αναδύθηκε εντός της Πρώτης Διεθνούς και αποτέλεσε «δημιούργημα» του Μπακούνιν⁷³.

Στην Πρώτη Διεθνή διεξήχθησαν για πρώτη φορά «οι σημαντικές συγκρούσεις Μαρξιστών-Μπακουνιστών πάνω στα ζητήματα της πολιτικής δράσης και του κράτους» και πραγματοποιήθηκε το «μεγάλο σχίσμα» ανάμεσα στον κλασικό Μαρξισμό και τον αναρχισμό⁷⁴. Ακόμα κι ο Μάρσαλ, που χρησιμοποιούσε έναν τρομερά χαλαρό ορισμό για τον αναρχισμό, θεωρούσε πως ο Μπακούνιν ήταν αυτός που «μετέτρεψε τον αναρχισμό σε θεωρία πολιτικής δράσης και βοήθησε στην ανάδειξη του αναρχικού κινήματος» σε δημοφιλή δύναμη⁷⁵.

Το ίδιο σημείο εκκίνησης απαντάται και σε έργα που προωθούν τον νομιμοποιητικό μύθο του οικουμενικού αναρχισμού. Αν και ο Κροπότκιν υποστηρίζει αυτό το μύθο, ταυτόχρονα παρατηρεί ότι ο αναρχισμός ήταν γέννημα των σοσιαλιστικών και δημοκρατικών κινήματων του δεκάτου ένατου αιώνα και αποτελούσε «το σύστημα του σοσιαλισμού που αντιτίθεται στην κυβέρνηση»⁷⁶. Στην Πρώτη Διεθνή ο σοσιαλισμός μετακινήθηκε από τον «Κυβερνητισμό» προς μια νέα αντίληψη, η οποία «σχηματοποιούταν λίγο λίγο στα Συνέδρια της μεγάλης Ένωσης κι έπειτα μέσα από τους επιγόνους της»· έτσι γεννήθηκε ο «σύγχρονος αναρχισμός»⁷⁷. Για τον Ρόκερ, «στη διαμόρφωση του σύγχρονου αναρχισμού συνέβαλαν τα δυο μεγάλα ρεύματα που κυριάρχησαν στη διανοητική ζωή της Ευρώπης από τη Γαλλική Επανάσταση και μετά: ο Σοσιαλισμός κι ο Φιλελευθερισμός»⁷⁸. «Με την εμφάνιση του Μιχαήλ Μπακούνιν ο επαναστατικός αναρχισμός αναδεικνύεται σε κοινωνικό δόγμα, το αναρχικό κίνημα αναπτύσσεται στην Ευρώπη και γίνεται πρωτοπόρο στους αγώνες για την επανάσταση»⁷⁹.

Με βάση τα παραπάνω, είναι λογικό να θεωρήσουμε τη δεκαετία του 1860 και την Πρώτη Διεθνή ως μήτρες του αναρχικού κινήματος· είναι επίσης λογικό να θεωρήσουμε τον Μπακούνιν, δηλαδή τη βασικότερη προσωπικότητα του κινήματος της εποχής του, και τον Κροπότκιν (τον «αδιαμφισβήτητο περισσότερο διαβασμένο και αξιολογημένο θεωρητικό του αναρχισμού» μετά από το θάνατο του Μπακούνιν) ως κατάλληλους εκπροσώπους της αναρχικής παράδοσης και βάση για τον προσδιορισμό των κυριότερων ιδεών του αναρχισμού⁸⁰. Κάνοντας τα παραπάνω,

ταυτόχρονα οριοθετούμε το ποιες προσωπικότητες και κινήματα μπορούν να συμπεριληφθούν στην ευρύτερη αναρχική παράδοση.

Πιο συγκεκριμένα, έχει μεγάλη σημασία να σημειωθεί ότι το πλαίσιο των ιδεών που συνδέονται με τους Μπακούνιν και Κροπότκιν, καθώς και με ανάδειξη του αναρχικού κινήματος είναι σοσιαλιστικό. Επίσης, δεδομένου ότι η Πρώτη Διεθνής ήταν ένα εργατικό κίνημα, ο αναρχισμός γεννήθηκε μέσα στο εργατικό κίνημα και τα σωματεία. Αυτό είναι ένα σημαντικό σημείο, που μας εφιστά την προσοχή σε μια βασική συνέπεια της θέσης του Ελτζμπάχερ: την απομάκρυνση του ταξικού κι αντικαπιταλιστικού χαρακτήρα του αναρχισμού. Όπως παρατηρεί η Μαρί Φλέμινγκ, «Η σημασία τη σοσιαλιστικής προοπτικής στη σκέψη των Ευρωπαίων αναρχικών» αγνοούσαν συστηματικά.

Αυτή η προσέγγιση εκφράζεται ακόμη συχνά, λόγω της τάσης των ακαδημαϊκών να αντιπαραβάλλουν τους όρους αναρχικός και σοσιαλιστής⁸¹. Αυτό είναι που επιτρέπει στον Γούντκοκ να περιγράψει το ζήτημα του καπιταλισμού σαν απλώς ένα «περιορισμένο πεδίο» στο οποίο δεν υπάρχει συμφωνία ανάμεσα στους αναρχικούς, στον Μίλλερ να υποστηρίζει ότι ενώ οι αναρχικοί αντιτίθενται στα «υπάρχοντα οικονομικά συστήματα», διαφοροποιούνται στο ζήτημα της κατάργησης του καπιταλισμού ή της ίδρυσης μιας απόλυτα ελεύθερης αγοράς και στον Μάρσαλ να μιλάει για «αναρχοκαπιταλιστές»⁸². Τη στιγμή που γίνεται αντιληπτό ότι ο αναρχισμός ήταν και είναι κομμάτι του σοσιαλιστικού κινήματος, αυτόματα η χρήση φράσεων όπως «συγχώνευση αναρχικών και σοσιαλιστικών ιδεών» χάνει αυτόματα το νόημά της⁸³.

Η Πρώτη Διεθνής ιδρύθηκε στο Λονδίνο το 1864, βασισμένη κυρίως σε οπαδούς του Προυντόν και μερικούς Άγγλους που ήταν μέλη σωματείων. Αν και δεν ενεπλάκη στην πρωτοβουλία για την ίδρυση της οργάνωσης, ο Μαρξ κλήθηκε να ενταχθεί στο γενικό της συμβούλιο. Δεν εκπροσωπούσε κάποιον μεγάλο τομέα της Πρώτης Διεθνούς, όμως ήταν ακούραστος και σπουδαίος στοχαστής, ικανός να αναλάβει τον έλεγχο με τη βοήθεια των ακολούθων του, καθώς και πολιτικών σοσιαλιστών διαφόρων ειδών. Έτσι οι μουτουαλιστές σύντομα έχασαν κάθε ουσιαστική επιρροή σε κεντρικό επίπεδο⁸⁴.

Η κυριαρχία του Μαρξ άρχισε να αμφισβητείται μόνο μετά την είσοδο του Μπακούνιν και του κύκλου του. Η Συμμαχία, αν και επισήμως είχε διαλυθεί, συνέχιζε να λειτουργεί κι αποτέλεσε έναν πόλο γύρω από τον οποίο άρχισαν να συσπειρώνονται διάφοροι άνθρωποι και ρεύματα, που ήταν επιφυλακτικοί προς τον πολιτικό σοσιαλισμό. Ο Βέλγος εκπρόσωπος Σέζαρ ντε Πάεπε, ο Ελβετός Τζέιμς Γκιγιώμ (1844-1917), Αντεμάρ Σβιτζγκίμπελ (1844-1895) κι ο Γάλλος ακτιβιστής Ζαν-Λουί Πιντί (1840-1917) ήταν ανάμεσα σε αυτούς που, μαζί με τον Μπακούνιν, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην διαμόρφωση μιας αναρχικής αντίληψης στις συνεδριάσεις της Πρώτης Διεθνούς. Ο Γκιγιώμ ήταν ένας δάσκαλος και ιστορικός που ανέλαβε ενεργό ρόλο στην Πρώτη Διεθνή, συνεργάστηκε στενά με τον Μπακούνιν, αποσύρθηκε από την πολιτική του δραστηριότητα το 1878, αργότερα επανεμφανίστηκε το 1903 ως επιφανής φιγούρα του γαλλικού συνδικαλισμού και πέθανε το 1917.

Ο Μπακούνιν και η Συμμαχία έκαναν την πρώτη τους εμφάνιση στο συνέδριο της Πρώτης Διεθνούς το 1869 στη Βασιλεία, στο οποίο ο Μπακούνιν κυριάρχησε με την εντυπωσιακή ρητορεία του και το προσωπικό του εκτόπισμα. Η νίκη του Μπακούνιν εναντίον του Μαρξ – πάνω στο σχετικά ασήμαντο ζήτημα των κληρονομικών δικαιωμάτων – ήταν η αρχή της έκτοτε διαρκούς αντιπαράθεσής του με τον Μαρξ, καθώς ήταν η πρώτη φορά που ο Μαρξ αντιμετωπίστηκε επιτυχώς σε ζητήματα πολιτικής και αξιακά. Σε αυτή τη συνάντηση πραγματοποιήθηκαν οι πρώτες σημαντικές συζητήσεις για τον συνδικαλισμό από τον Πιντί, καθώς κι ένας καίριος διάλογος για το ζήτημα του κράτους από τους ντε Πάεπε και Σβιτζγκέμπελ⁸⁵.

Μέχρι το 1871 η Πρώτη Διεθνής είχε διαιρεθεί σε Μαρξιστές και Μπακουνινιστές και τον επόμενο χρόνο διασπάστηκε με βάση αυτή τη διαίρεση. Στη συνέχεια και οι δυο τάσεις υποστήριζαν ότι αποτελούν την αληθινή Πρώτη Διεθνή, αν και οι αιτιάσεις των αναρχικών, που αποτελούσαν τη μεγάλη πλειοψηφία στους οπαδούς και τους τομείς της οργάνωσης, έχοντας με το μέρος τους τις μεγαλύτερες εθνικές ομοσπονδίες, είχαν περισσότερη βάση. Αν και δεν ήταν όλες οι ομαδοποιήσεις της Μπακουνινικής τάσης αναρχικές, οι αναρχικοί αποτελούσαν πλειοψηφία σε στο τμήμα που έγινε γνωστό ως η «Διεθνής του Σαιν Ιμιέ», η οποία λειτούργησε μέχρι το 1877. Η Μαρξιστική τάση μετακίνησε την έδρα της στη Νέα Υόρκη και διατηρήθηκε μέχρι το 1876. Ο Μπακούνιν πέθανε το 1876 και τάφηκε στη Βέρνη της Ελβετίας.

Το καινούριο κίνημα, η συνειδητή «αναρχική» παράδοση, όρισε εξ αρχής τον εαυτό της με ξεκάθαρο τρόπο, με μια λεπτομερή κοινωνική ανάλυση που συνοδευόταν από στρατηγικές και τακτικές στην κατεύθυνση του κοινωνικού μετασχηματισμού. Η νέα αυτή θεώρηση δεν έπασχε από καμία έλλειψη συνοχής, όπως συχνά της προσάπτεται. Από τους σοφούς του Ελτζμπάχερ, ήταν μόνο ο Προυντόν που είχε πνευματική επιρροή στον αναρχισμό. Ο Μαρξ αποτέλεσε επίσης σημαντική επιρροή, αλλά το δηλητήριο ανάμεσα στους αναρχικούς και τους Μαρξιστές οδήγησε πολλούς στο να υποβαθμίσουν τις ιδέες του. Ο Γκόντγουιν κι ο Τολστόι δεν έπαιξαν κανένα ρόλο.

Αν και οι σημαντικότερες προσωπικότητες του αναρχικού κινήματος ήταν ο Μπακούνιν κι ο Κροπότκιν, κανείς από τους δύο δεν υποστήριξε ποτέ πως είναι ο εισηγητής του αναρχισμού. Επέμεναν – όπως και οι μεταγενέστεροι αναρχικοί – ότι η φιλοσοφία τους προερχόταν άμεσα από τις εμπειρίες της εργατικής τάξης και των αγροτών. Αυτή σύνδεση της αναρχικής ιδέας με σπουδαίες προσωπικότητες έχει θεωρηθεί από ορισμένους αναρχικούς σαν επιβολή αλάνθαστων κειμένων ή δασκάλων, υποβάθμιση της συλλογικής φύσης του αναρχισμού σε κοινωνικό δόγμα αντί για ατομική αποκάλυψη και υπονόμηση της ατομικότητας. Όταν η Fraye Arbeter Shtime («Η Ελεύθερη Φωνή των Εργατών»), μια αμερικανοεβραϊκή αναρχική εφημερίδα, σχεδίαζε να δημοσιεύσει ένα ένθετο με φωτογραφίες του Κροπότκιν, ο ίδιος ο Κροπότκιν αντιστάθηκε, αρνούμενος να μετατραπεί σε είδωλο⁸⁶.

Οι Μπακούνιν και Κροπότκιν όριζαν τον αναρχισμό ως αντικαπιταλιστική ιδεολογία και μορφή σοσιαλισμού. Στα γραπτά του πριν το 1870, ο Μπακούνιν τείνει να χρησιμοποιεί τον όρο επαναστατικός σοσιαλισμός αντί για αναρχισμός και να διαχωρίζει με ρητό τρόπο την κολλεκτιβίστικη και αντιεξουσιαστική προσέγγισή του από τον εξουσιαστικό σοσιαλισμό του Μαρξ. Ο Κροπότκιν είναι εξίσου emphaticός: «Είμαστε κομμουνιστές» αλλά «ο δικός μας κομμουνισμός δεν είναι ίδιος με αυτόν της εξουσιαστικής σχολής· είναι αναρχικός κομμουνισμός, κομμουνισμός χωρίς εξουσία, ελεύθερος κομμουνισμός»⁸⁷. Η ταύτιση με το σοσιαλιστικό κίνημα είναι εξαιρετικά σημαντική. Αργότερα φυσικά πολλοί αναρχικοί αρνήθηκαν την ταμπέλα του σοσιαλιστή και του κομμουνιστή εξαιτίας των συνδέσεων με τη σοσιαλδημοκρατία και τον Κομμουνισμό, αλλά αυτό δεν θα πρέπει να θεωρείται πως συνεπάγεται ότι αναρχισμός δεν ήταν σοσιαλιστικός.

Στη θέση του καπιταλισμού και του κεντρικού ελέγχου απ' το κράτος, οι αναρχικοί προέταξαν μια ακρατική, αυτοδιευθυνόμενη και σχεδιασμένη οικονομία, στην οποία τα μέσα παραγωγής ελέγχονται από τους εργάτες και τους αγρότες, οι ταξικοί διαχωρισμοί καταργούνται και η διανομή των αγαθών γίνεται με βάση τις ανάγκες. Αυτό το πλαίσιο εξασφαλίζει την κοινωνική και οικονομική ισότητα που επιτρέπει την ύπαρξη της πραγματικής ατομικής ελευθερίας. Δεν υπάρχει κανένα ίχνος επιθυμίας για επιστροφή σε παλαιότερες εποχές· οι αναρχικοί στόχευαν σε μια ορθολογική, δημοκρατική και σύγχρονη κοινωνία.

Ενάντια στην Ιεραρχία

Η βάση από την οποία προέκυψαν όλα τα αναρχικά επιχειρήματα είναι η βαθιά και θεμελιώδης ανάγκη για ατομική ελευθερία. Ωστόσο, για τους αναρχικούς η ελευθερία μπορεί να υπάρξει και να εξασκηθεί μόνο εντός της κοινωνίας· συνεπώς οι κοινωνικές δομές ανισότητας και ιεραρχίας καθιστούν αδύνατη την ελευθερία. Προκύπτει λοιπόν ότι το αναρχικό ιδανικό είναι μια κοινωνία βασισμένη στην κοινωνική και οικονομική ισότητα και την αυτοδιεύθυνση, συνθήκες που αποτελούν προϋπόθεση της ελευθερίας του ατόμου. Ο Μπακούνιν δήλωνε πως ο αναρχικός «επιμένει στο θετικό δικαίωμα της ζωής, όπως και σε όλες τις διανοητικές, ηθικές και σωματικές ευχαριστήσεις της» επειδή «αγαπά τη ζωή και θέλει να την απολαύσει σε όλη της την αφθονία.»⁸⁸ Το να ισχυριστεί κανείς ότι ο Μπακούνιν ήταν ένας ακραίος ατομικιστής με επιρροές από τον Στίρνερ, όπως κάνει ο Ε. Χ. Καρρ στην αρκετά εχθρική βιογραφία του, είναι απλώς αναληθές⁸⁹. Ο Μπακούνιν αντιλαμβανόταν την ελευθερία ως κοινωνικό προϊόν, όχι σαν εξέγερση ατομικότητων ενάντια στην κοινωνία, λέγοντας πώς:

Η κοινωνία απέχει πολύ από το να υποβαθμίζει ... την ελευθερία των ανθρώπων, αντίθετα τη γεννά. Η κοινωνία είναι η ρίζα, το δέντρο και η ελευθερία είναι ο καρπός του. Συνακόλουθα, σε κάθε εποχή, ο άνθρωπος πρέπει να αναζητά την ελευθερία του όχι στην αρχή, αλλά στο τέλος της ιστορίας του. ... Δεν μπορώ να είμαι και να νιώσω ελεύθερος παρά μόνο μπροστά σε άλλους ανθρώπους και σε σχέση μ' αυτούς. Είμαι αληθινά ελεύθερος μόνο στο μέτρο που είναι εξίσου όλα τα ανθρώπινα όντα – άντρες και γυναίκες – που με περιβάλλουν. Η ελευθερία των άλλων, απέχοντας πολύ απ' το να αποτελεί περιορισμό ή υποβάθμιση της δικής μου, είναι, αντίθετα, αναγκαίος όρος κι επιβεβαίωση της⁹⁰.

Αντιλαμβανόταν τον αγώνα ενάντια στον ακραίο ατομικισμό ως ένα σημαντικό σκέλος του αναρχικού αγώνα: «Σε κάθε Συνέδριο» της Πρώτης Διεθνούς «παλεύαμε με τους ατομικιστές ... που υποστηρίζουν, παρέα με τους ηθικιστές κι αστούς οικονομολόγους, ότι οι άνθρωποι μπορούν να είναι ελεύθεροι ... έξω απ' την κοινωνία Ο άνθρωπος είναι ... κοινωνικό ζώο. ... Μόνο εντός της κοινωνίας μπορεί να γίνει ανθρώπινο όν. ... Η ελευθερία ... είναι συλλογικό προϊόν»⁹¹.

Στο ίδιο μήκος κύματος, ο Κροπότκιν απέρριπτε τον «μισανθρωπικό αστικό ατομικισμό» ανθρώπων όπως ο Στίρνερ⁹². Στα μάτια του, αυτή η προσέγγιση («το κάθε άτομο για τον εαυτό του»), δεν οδηγούσε σε καμία περίπτωση στην ελευθερία, παρά μόνο στην επιβεβαίωση του δικαιώματος του ισχυρού να καταπιέζει τον ανίσχυρο. Αυτό που προέτασε ο Κροπότκιν ήταν, αντίθετα, η «πραγματική ατομικότητα», η οποία μπορεί να αναπτυχθεί μόνο «μέσα απ' την εξάσκηση της ύψιστης κοινοτικής κοινωνικότητας». Είναι «εύκολο να δει κανείς» ότι η προσέγγιση του Στίρνερ ήταν απλώς μια «επιστροφή μεταμφιεσμένων προνομιούχων μειοψηφιών». Αυτές οι «προνομιούχες μειοψηφίες» μπορούν να επιβιώσουν μόνο μέσω της υποστήριξης τους από την κρατική εξουσία, συνεπώς «οι αιτιάσεις αυτών των ατομικιστών καταλήγουν αναγκαστικά στην επαναφορά της ιδέας του κράτους και στην ίδια καταπίεση, την οποία τόσο έντονα επιτίθενται»⁹³.

Με άλλα λόγια, η πραγματική ελευθερία του ατόμου και η ατομικότητα μπορούν να υπάρξουν μόνο μέσα σε μια ελεύθερη κοινωνία. Ως εκ τούτου, οι αναρχικοί δεν ταυτίζουν την ελευθερία με το δικαίωμα του καθενός να κάτι ό,τι

θέλει, αλλά με μια κοινωνική κατάσταση στην οποία η συλλογική προσπάθεια και η υπευθυνότητα – αυτές οι, ας πούμε, υποχρεώσεις – θα παρέχουν την υλική βάση και το κοινωνικό πλέγμα στο οποίο μπορεί να υπάρξει η ατομική ελευθερία. Αυτό βρίσκεται σε απόλυτη αντίθεση με την οπτική του Στίρνερ. Ο Στίρνερ πίστευε ότι «ο εγωιστής» σκέφτεται «μόνο για τον εαυτό του», για «τη δική του υπόθεση» και τίποτα περισσότερο. Δεν σκέφτεται ποτέ «την Καλή Υπόθεση, μετά την υπόθεση του Θεού, την υπόθεση της ανθρωπότητας, της αλήθειας, της ελευθερίας, της ανθρωπιάς, της δικαιοσύνης· ή έπειτα, την υπόθεση του λαού μου, του ηγεμόνα μου, της πατρίδας μου· και, τέλος, την υπόθεση του Πνεύματος και χίλιες άλλες υποθέσεις». Το «όνομα του εγωιστή» αρμόζει σε «έναν άνθρωπο που αντί να ζει για μια ιδέα, δηλαδή για ένα πνευματικό πράγμα, τη θυσιάζει για την εξυπηρέτηση του προσωπικού του οφέλους»⁹⁴.

Υπάρχει άβυσσος ανάμεσα στην έννοια της ελευθερίας όπως την αντιλαμβάνεται ο Στίρνερ και όπως την αντιλαμβάνονται οι αναρχικοί. Για τον Μπακούνιν, «οι ευθύνες που ανθρώπου απέναντι στην κοινωνία είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τα δικαιώματά του»⁹⁵. Τα συνθήματα της χειραφέτησης του λαού είναι η ελευθερία και η αλληλεγγύη. Αυτή η αλληλεγγύη είναι «το αυθόρμητο προϊόν της κοινωνικής ζωής, οικονομικής όπως και ηθικής· το αποτέλεσμα της ελεύθερης συνένωσης των κοινών συμφερόντων, φιλοδοξιών και τάσεων». Το πιο σημαντικό, τονίζει, είναι να «έχει σαν απαραίτητη βάση της την ισότητα και την συλλογική εργασία – υποχρεωτική όχι από το νόμο, αλλά από τη δύναμη της πραγματικότητας – και τη συλλογική ιδιοκτησία»⁹⁶. Παρόμοια, ο Κροπότκιν επέμενε πως «όλοι πρέπει να τοποθετηθούν στην ίδια βάση ως παραγωγοί και καταναλωτές του πλούτου» και «ο καθένας» θα πρέπει να συνεισφέρει στο «κοινό καλό με όλες του τις δυνατότητες»⁹⁷.

Αυτός είναι, με λίγα λόγια, ο στόχος του αναρχισμού: όχι ο «μισανθρωπικός αστικός ατομικισμός», αλλά η βαθιά αγάπη για την ελευθερία, η οποία γίνεται αντιληπτή ως κοινωνικό παράγωγο, ένας βαθύς σεβασμός για τα δικαιώματα του ανθρώπου, μια βαθιά εξύμνηση της ανθρωπότητας και των δυνατοτήτων της και η δέσμευση για τη δημιουργία μιας κοινωνίας στην οποία «η πραγματική ατομικότητα» είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με «την ύψιστη κοινοτική κοινωνικότητα». Η διασύνδεση μεταξύ της υπευθυνότητας και του δικαιώματος ανοίγει τις πύλες για την εξερεύνηση του βαθμού της θεμιτής περιοριστικής ισχύος σε μια αναρχική κοινωνία – ζήτημα που θα εξεταστεί παρακάτω⁹⁸.

Η αναρχική αντίληψη ότι η ελευθερία συνεπάγεται δεσμεύσεις προς την κοινωνία και εξασκείται μέσα από αυτές δεν είναι ίδια με αυτή του Γκόντγουιν, ο οποίος έβλεπε την κοινωνία σαν απειλή για την ελευθερία και ζητούσε έναν κόσμο απομονωμένων ορθολογικών ατόμων. Ο Στίρνερ ήταν κι αυτός ατομικιστής, αλλά αρκετά διαφορετικού είδους από τον Γκόντγουιν. Πίστευε πως το αχαλίνωτο ατομικό συμφέρον είναι η μόνη πραγματική αξία, αντιλαμβανόταν τα ιδανικά σαν κυνικά προσώπια, εξυμνούσε εγκληματίες και υποστήριζε ότι το δίκαιο παράγεται από τη δύναμη: «Καθετί πάνω στο οποίο έχω δύναμη την οποία κανείς δεν μπορεί να μου αποσπάσει, παραμένει ιδιοκτησία μου – ας αποφασίσει λοιπόν η δύναμη για την ιδιοκτησία κι εγώ θα περιμένω τα πάντα από τη δύναμή μου!»⁹⁹. Η ελευθερία εδώ δεν είναι απομόνωση από την κοινωνία άλλα ένα δόγμα εξέγερσης ενάντια στους άλλους.

Ενάντια στον Καπιταλισμό και την Ιδιοκτησία Γης

Οι αναρχικοί στοχεύουν, έλεγε Μπακούνιν, «στην οργάνωση της κοινωνίας με τέτοιο τρόπο ώστε κάθε άτομο, άνδρας ή γυναίκα, να αντιμετωπίζεται, από τη στιγμή που γεννιέται, επί ίσοις όροις, σε ό,τι έχει να κάνει με την ανάπτυξη των ιδιαίτερων δυνατοτήτων του/της και τη χρήση της εργασίας του/της»¹⁰⁰. «Η ελευθερία», έγραφε, «είναι κατ' εξοχήν κοινωνική, γιατί μπορεί να υλοποιηθεί μόνο απ' την κοινωνία και διαμέσου τις πιο ολόπλευρης ισότητας κι αλληλεγγύης ανάμεσα στους ανθρώπους»¹⁰¹. «Ένας άνθρωπος που πεθαίνει από αστία, που έχει ισοπεδωθεί από τη φτώχεια και που καθημερινά φτάνει σε σημείο να πεθαίνει από το κρύο και την πείνα και βλέπει όσους αγαπάει να υποφέρουν το ίδιο, αλλά δεν μπορεί να τους βοηθήσει, δεν είναι ελεύθερος· αυτός ο άνθρωπος είναι σκλάβος»¹⁰².

Αλλά αυτή η ελεύθερη κοινωνία δεν έχει υπάρξει ακόμη. Δεν έχουν όλοι οι άνθρωποι «από τη στιγμή που γεννιούνται» την ίδια πρόσβαση στα μέσα επιβίωσης, αλλά, αντίθετα, βρίσκονται σε έναν κόσμο που σημαδεύεται από τις ανισότητες και τα προνόμια· για τους λίγους πλούσιους η ζωή μπορεί να είναι ευτυχισμένη, αλλά για τη μεγάλη μάζα του λαού, για την εργατική τάξη και τους αγρότες, ο αγώνας για επιβίωση είναι διαρκής, σε έναν κόσμο φτώχειας μέσα στην αφθονία. «Η πραγματική ατομικότητα» δεν μπορεί να υπάρξει με κανέναν τρόπο για τους απλούς ανθρώπους στις υπάρχουσες κοινωνικές συνθήκες, γιατί δεν υπάρχει ισότητα κι αλληλεγγύη.

Τα συνήθως αλληλοεμπλεκόμενα συστήματα ταξικής κυριαρχίας κι εκμετάλλευσης βρίσκονται στην καρδιά του προβλήματος. Τα πιο προφανή εξ αυτών είναι τα συστήματα του καπιταλισμού και της ιδιοκτησίας γης. Για τους αναρχικούς, στο σύγχρονο κόσμο οι καπιταλιστές ή αστική τάξη είναι οι ισχυροί, αλλά σε μέρη με λιγότερο ανεπτυγμένες οικονομίες, παλιές προκαπιταλιστικές ελίτ γαιοκτημόνων (κυρίως κληρονομικές αριστοκρατίες ή ευγενείς) παίζουν κι αυτές σημαντικό ρόλο. Είναι αδύνατον να κατανοήσουμε τις αναρχικές θέσεις για τους αγρότες χωρίς να σημειώσουμε ότι το σοσιαλιστικό πρόταγμα του αναρχισμού δεν είναι απλά αντικαπιταλιστικό, αλλά συμπεριλαμβάνει και την κριτική της γαιοκτησίας.

Οι καπιταλιστές και οι γαιοκτήμονες είναι δυο ελίτ που θα μπορούσαν άνετα να συνυπάρξουν – φυσικά, πολλοί από τους μεγάλους φεουδαρχίες μετατράπηκαν σε καπιταλιστές της αγροτικής βιομηχανίας – και η αναφορά στους καπιταλιστές με τον όρο «μεσαία τάξη» σε αναρχικά κείμενα του δεκάτου ένατου αιώνα θα πρέπει να γίνει αντιληπτή σε αυτό το πλαίσιο. Δεν χρησιμοποιούσαν τον όρο «μεσαία τάξη» όπως χρησιμοποιήθηκε τον εικοστό αιώνα – δηλαδή για να προσδιορίσει τα στρώματα της κοινωνίας που είχαν σχετική άνεση ή να αναφερθεί στα ενδιάμεσα στρώματα των ειδικευμένων επιστημόνων, των μικροεπιχειρηματιών και των μάντζερ – αλλά κυρίως για να διαχωρίσει τους καινούριους καπιταλιστές από τους αριστοκράτες. Η ίδια χρήση του όρου μπορεί να βρεθεί και σε παλαιότερα Μαρξιστικά γραπτά, αν και σε γενικές γραμμές τα επόμενα χρόνια εξαφανίστηκε.

Οι γαιοκτήμονες και οι καπιταλιστές αποτελούν ουσιαστικό τμήμα της άρχουσας τάξης του σύγχρονου κόσμου αλλά, σύμφωνα με τους αναρχικούς, υπάρχει κι ένα τρίτο σκέλος: οι διαχειριστές του κρατικού μηχανισμού. Αυτή η «γραφειοκρατική αριστοκρατία», αυτές οι «κυνικές γραφειοκρατικές τυραννίες» αποτελούν επίσης «εχθρό των λαών» και εμπλέκονται το ίδιο στην εκμετάλλευση και την καταπίεση των λαϊκών τάξεων¹⁰³. Υπό αυτό το πρίσμα, οι πρόεδροι, βασιλείς, στρατηγοί, βουλευτές, διευθυντές και δήμαρχοι αποτελούν τμήμα της άρχουσας τάξης ακριβώς όσο και οι εργοστασιάρχες.

Η ιδιοκτησία γης κι ο καπιταλισμός είναι άμεσα υπεύθυνοι για το ανέφικτο της «ολόπλευρης ισότητας κι αλληλεγγύης». Οι αναρχικοί θεωρούν τους αγρότες θύματα των γαιοκτημόνων: επειδή οι αγρότες γενικά δεν είχαν δική τους γη, αναγκάστηκαν να πληρώνουν ενοίκια με τη μορφή εργασίας, προϊόντων ή χρημάτων, στα μέρη όπου η ιδιοκτησία ανήκε σε επιχειρήσεις ή γαιοκτήμονες, ή να πληρώνουν φόρους, στα μέρη όπου η ιδιοκτησία ήταν κρατική η αγροτική. Και στις δυο περιπτώσεις, οι αγρότες αναγκάζονταν να αποδώσουν ένα μέρος από την παραγωγή τους σε κυρίαρχες ομάδες για να έχουν το δικαίωμα να καλλιεργούν τη γη στην οποία ζούσαν. Προκειμένου να επιβιώσουν, οι αγρότες συχνά αναγκάστηκαν να καταφύγουν στο δανεισμό χρημάτων, ιδιαίτερα σε περιόδους ανέχειας, και να πουλούν αγαθά στην αγορά σε χαμηλές τιμές σε περιόδους συγκομιδής· επιπλέον, πολλοί αναγκάστηκαν να εισέλθουν στη μισθωτή εργασία για να τα βγάλουν πέρα. Παγιδευμένοι σε ένα πλέγμα κυριαρχίας κι εκμετάλλευσης, οι αγρότες αποτελούν μια καταπιεσμένη τάξη. Όπως ανέφερε ο Κροπότκιν:

Η χρυσή εποχή για τον μικροκαλλιεργητή έχει παρέλθει. Σήμερα σχεδόν δεν ξέρει πώς να τα βγάλει πέρα. Χρεώνεται, γίνεται θύμα του εμπόρου ζώων, του μεσίτη, του τοκογλύφου· τα γραμμάτια και οι υποθήκες καταστρέφουν ολόκληρα χωριά σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό από τους τρομερούς φόρους που επιβάλλει το Κράτος και η κοινότητα. Οι μικροϊδιοκτήτες βρίσκονται σε άθλια κατάσταση· ακόμα κι αν ο μικροκαλλιεργητής παραμένει κατ' όνομα ιδιοκτήτης, στην πραγματικότητα δεν είναι τίποτα περισσότερο από ενοικιαστής που πληρώνει κατόχους συναλλάγματος και τοκογλύφους¹⁰⁴.

Ο Μπακούνιν παρατηρούσε το «ενστικτώδες μίσος» των αγροτών «για τους “καθωσπρέπει κυρίους” ... και τους αστούς γαιοκτήμονες, που απολαμβάνουν τους καρπούς της γης χωρίς να την καλλιεργούν με τα χέρια τους»¹⁰⁵. Ο Κροπότκιν κατήγγειλε την αδικία ενός συστήματος στο οποίο ένας άνθρωπος μπορεί να καλλιεργήσει μόνο αν «παραδίδει μέρος των προϊόντων του στο γαιοκτήμονα»¹⁰⁶.

Το σύστημα της γαιοκτησίας ήταν όσο ανυπόφορο ήταν ο καπιταλισμός, ο οποίος καταπιέζει την εργατική τάξη. Το πρόβλημα με τον καπιταλισμό δεν είναι η χρήση από μεριάς του της σύγχρονης τεχνολογίας, αν και οι αναρχικοί τάσσονται υπέρ νέων τεχνολογιών που θα μπορούσαν να εξαλείψουν το μόχθο και να μειώσουν το χρόνο εργασίας. Το πρόβλημα είναι η διάχυτη κοινωνική αδικία και η καταπιεστική ιεραρχία που είναι ενσωματωμένες στο ταξικό σύστημα. Με άλλα λόγια, το πρόβλημα βρίσκεται στις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις κάτω από τις οποίες χρησιμοποιείται η τεχνολογία, όχι η τεχνολογία από μόνη της.

Οι καπιταλιστές και οι κρατικοί αξιωματούχοι ελέγχουν τα μέσα παραγωγής και άρα ελέγχουν την καπιταλιστική παραγωγή. Ο Μπακούνιν αναρωτιόταν: «Είναι απαραίτητο να επαναλάβουμε εδώ τα αδιάψευστα επιχειρήματα του Σοσιαλισμού, τα οποία δεν έχει καταφέρει να καταρρίψει μέχρι στιγμής κανένας αστός οικονομολόγος;», «Ιδιοκτησία» και «κεφάλαιο» στην «παρούσα μορφή τους» σημαίνουν ότι «ο καπιταλιστής και ο ιδιοκτήτης» έχουν την ισχύ και το δικαίωμα, το οποίο τους εγγυάται το κράτος, να «ζουν χωρίς να δουλεύουν» ενώ ο εργάτης βρίσκεται ήδη «στη θέση του δουλοπάροικου»¹⁰⁷ (Η σύγκριση μεταξύ εργάτη και δουλοπάροικου αναφέρεται από τον Μπακούνιν στους ανελεύθερους αγρότες της φεουδαρχικής Ευρώπης, οι οποίοι περιορίζονταν από το νόμο σε συγκεκριμένα κτήματα και τους απαγορευόταν η ελεύθερη μετακίνηση).

Αυτό είναι το σύστημα της εκμετάλλευσης, το οποίο οι αναρχικοί κατανοούν ως μεταφορά των καρπών της εργασίας από μια παραγωγική τάξη σε μια κυρίαρχη αλλά μη παραγωγική. Οι εκμετάλλευση στον καπιταλισμό εφαρμόζεται στην εργασία και μέσω του μισθωτικού συστήματος. Ο εργάτης πληρώνεται με έναν μισθό ο οποίος θεωρητικά καλύπτει τις

βασικές του ανάγκες. Όμως, η πραγματική αξία που παράγει ο εργάτης κατά την εργασία του είναι πάντα υψηλότερη από αυτήν της αμοιβής του· ένας φούρναρης, για παράδειγμα, συνεισφέρει στην παραγωγή αρκετών εκατοντάδων κιλών ψωμιού καθημερινά, αλλά αμείβεται με ένα χρηματικό ποσό που μπορεί αντιστοιχεί ακόμα και σε δυο φρατζόλες την ημέρα. Η διαφορά πηγαίνει στον καπιταλιστή που έχει το αρτοποιείο.

Αντίθετα όμως με τον δουλοπάροικο, ο εργάτης ελέγχεται κυρίως μέσω της αγοράς εργασίας· μην έχοντας ιδιοκτησία πάνω στην οποία θα βασιστεί, ο εργάτης είναι αναγκασμένος να δουλεύει για άλλους και, όπως το έθεσε ο Μπακούνιν, η «τρομακτική απειλή της πείνας που κρέμεται πάνω απ' το κεφάλι του και την οικογένειά του, τον αναγκάζει να αποδεχτεί οποιονδήποτε όρο τεθεί από τους κερδοφόρους υπολογισμούς του καπιταλιστή». Η ιδιωτική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής είναι, για τον Μπακούνιν, «η δύναμη και το δικαίωμα να ζεις εκμεταλλεόμενος την εργασία κάποιου άλλου, το δικαίωμα να εκμεταλλεύεσαι την εργασία αυτών που δεν κατέχουν ούτε ιδιοκτησία ούτε κεφάλαιο κι ως εκ τούτου αναγκάζονται να πουλήσουν την παραγωγική τους δύναμη στους κατόχους τους»¹⁰⁸. Για τον Κροπότκιν, «Ως συνέπεια του συστήματος της μισθωτής εργασίας», η «απότομη αύξηση των παραγωγικών δυνάμεων ... έφερε σαν αποτέλεσμα μόνο την πρωτοφανή συσσώρευση πλούτου στα χέρια των κατόχων κεφαλαίου· παράλληλα, το μεγάλο πλήθος των εργατών αντιμετωπίζει την τεράστια αύξηση της φτώχειας και την ανασφάλεια για την ζωή όλων». Είναι «θλιβερή παρωδία» και «διαστρέβλωση», λέει ο Κροπότκιν, να αποκαλείται η σύμβαση εργασίας «ελεύθερη σύμβαση», διότι ο εργάτης την αποδέχεται από «καθαρή αναγκαιότητα», από τη «δύναμη» της ανάγκης¹⁰⁹.

Τουλάχιστον οι δουλοπάροικοι είχαν άμεσο έλεγχο πάνω στην παραγωγική διαδικασία και διευθετούσαν τους λογαριασμούς τους μέσω του χωριού. Ο μισθωτός εργάτης πάλι όχι. Ο δρόμος για τη μεγιστοποίηση της εκμετάλλευσης περνούσε πάντοτε μέσα από εξουσιαστικά εργασιακά καθεστώτα. «Από τη στιγμή που υπογράφεται η σύμβαση», υποστήριζε ο Μπακούνιν, «η σκλαβιά του εργάτη γίνεται διπλή», γιατί το «εμπόρευμα που πούλησε στον εργοδότη» είναι «η εργασία του, οι ατομικές του υπηρεσίες, οι παραγωγικές δυνάμεις του σώματός, του μυαλού και του πνεύματός του και είναι αδιαχώριστα απ' αυτόν – είναι ο ίδιος του ο εαυτός»:

Από τότε και στο εξής, ο εργοδότης θα τον παρακολουθεί, είτε άμεσα είτε μέσω ελεγκτών· κάθε μέρα κατά τις ώρες της δουλειάς και κάτω από ελεγχόμενες συνθήκες, ο εργοδότης θα είναι ο κύριος των πράξεων και των κινήσεών του. Όταν θα του λέει: «Κάνε αυτό», ο εργάτης είναι υποχρεωμένος να το κάνει· όταν θα του λέει: «Πήγαινε εκεί», πρέπει να πάει. Αυτό δεν είναι που αποκαλείται δουλοπαροικία;¹¹⁰ Τέλος, η καταπίεση μέσω της αγοράς και της διαδικασίας της εργασίας συμπληρώνεται συχνά από ένα σύνολο μορφών υπεριοικονομικών καταναγκασμών που επιστρατεύονται για τον έλεγχο και την υποθήκευση της εργατικής δύναμης: χρέος, έλεγχος των κινήσεων, καταναγκαστική εργασία κ.ο.κ.

Το ζήτημα της διανομής είναι άμεσα συνδεδεμένο με τα παραπάνω θέματα. Εντός του καπιταλισμού, τα αγαθά και οι υπηρεσίες διανέμονται μέσω της αγοράς· υπάρχουν αγαθά που πρέπει να αγοραστούν προτού χρησιμοποιηθούν. Προϋπόθεση για την πρόσβαση σ' αυτά αποτελεί η δυνατότητα πληρωμής και όχι η πραγματική ανάγκη. Ένας άνεργος χωρίς εισόδημα δεν έχει κανένα ιδιαίτερο δικαίωμα πάνω στα αγαθά και τις υπηρεσίες που χρειάζονται για να επιβιώσει κανείς, ενώ ο μισθός των εργατών είναι στην καλύτερη περίπτωση αρκετός ίσα για καλύψει τις βασικές τους ανάγκες. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη φαινομενική κατάσταση «υπερπαραγωγής»: δηλαδή την παραγωγή περισσότερων αγαθών και υπηρεσιών από αυτές που μπορούν να πωληθούν, καθώς η εργατική τάξη, ένα αρκετά μεγάλο τμήμα του πληθυσμού, έχει περιορισμένη αγοραστική δύναμη. Άλλο ένα αποτέλεσμα είναι ο πόλεμος και η ιμπεριαλιστική επέκταση. Ο Κροπότκιν υποστήριζε ότι ένα σύστημα στο οποίο οι εργάτες «δεν έχουν τη δυνατότητα απόκτησης του πλούτου που παράγουν μέσω του μισθού τους», αυτή η τεχνητή κατάσταση υπερπαραγωγής, οδηγεί σε «πολέμους, διαρκείς πολέμους ... για την κυριαρχία στην παγκόσμια αγορά», καθώς κάθε χώρα αναζητά νέες αγορές για τη διοχέτευση του πλεονάσματος αγαθών και υπηρεσιών της, βρισκόμενη απέναντι στις ελίτ άλλων χωρών¹¹¹.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, είναι αρκετά ξεκάθαρο ότι το ταξικό ζήτημα – αυτό που αποκαλούσε ο Μπακούνιν «κοινωνικό ζήτημα» – είναι δεσπόζον στη σκέψη του αναρχικού κινήματος. Κατά συνέπεια, οι αναρχικοί αντιλαμβάνονται την ταξική πάλη ως απαραίτητο τμήμα της κοινωνικής αλλαγής και βλέπουν στα θύματα της ταξικής εκμετάλλευσης και καταπίεσης τους παράγοντες αυτής της αλλαγής. Ο καπιταλισμός δεν είναι απλώς ένα «περιορισμένο πεδίο» της «οικονομικής οργάνωσης», πάνω στο οποίο δεν μπορούν να συμφωνήσουν οι αναρχικοί, όπως λέει ο Γούντκοκ¹¹². Βρισκόταν πάντα, και παραμένει, στην καρδιά της αναρχικής κριτικής του σύγχρονου κόσμου. Ο ισχυρισμός του Μίλλερ ότι, ενώ οι αναρχικοί αντιτίθενται στα «υπάρχοντα οικονομικά συστήματα», διαφέρουν στο ζήτημα του αν πρέπει να καταργηθεί ο καπιταλισμός ή να αντικατασταθεί από μια απόλυτα ελεύθερη αγορά είναι το ίδιο προβληματικός, όπως και η προσπάθεια του Μάρσαλ να βρει καταφύγιο στην αναρχική παράδοση γ' αυτούς τους ακραίους φιλελεύθερους που υιοθετούν τον οξύμωρο προσδιορισμό «αναρχοκαπιταλιστές»¹¹³.

Ο οικονομικός φιλελευθερισμός, που έχει την πεποίθηση ότι η ανταγωνιστική ελεύθερη αγορά που βασίζεται στη μεγιστοποίηση του ατομικού συμφέροντος φέρνει τα βέλτιστα αποτελέσματα για τους περισσότερους ανθρώπους –

πεποίθηση που είναι κεντρική στην τωρινή του ενσάρκωση, τον νεοφιλελευθερισμό – δεν είναι αναρχικός. Ο Στίρνερ, ο οποίος θεωρήθηκε ο Γερμανός Σμιθ και το έργο του ο γερμανικός Ο Πλούτος των Εθνών ή και αντίστοιχος του Γάλλου οπαδού του Σμιθ, Ζ.Μπ. Σέι, δεν ήταν υπέρμαχος της ελεύθερης αγοράς, παρά τους ισχυρισμούς του Μάρσαλ για το αντίθετο¹¹⁴. Αυτό που είχε κοινό με τον οικονομικό φιλελευθερισμό, παρόλα αυτά, ήταν η αντίληψη ότι η ανεμπόδιστη αναζήτηση του προσωπικού οφέλους αποτελεί αυταξία, πράγμα που αποτελεί βασικό στοιχείο του μη παρεμβατικού καπιταλισμού.

Αντίθετα, οι αναρχικοί περιφρονούν τον καπιταλισμό κι απεχθάνονται τον οικονομικό φιλελευθερισμό. Ο Μπακούνιν αναφερόταν στους φιλελεύθερους αποκαλώντας τους «παθιασμένους εραστές της ελευθερίας εκείνης που μπορούν να εκμεταλλευτούν προς όφελός τους» και «απαιτούν το απεριόριστο δικαίωμα να εκμεταλλεύονται το προλεταριάτο και δυσανασχετούν με την κρατική παρέμβαση»¹¹⁵. Ο Κροπότκιν απέρριπτε τους «οικονομολόγους της μεσαίας τάξης» που προωθούν το δόγμα της ελεύθερης αγοράς, στην οποία το κράτος θα πρέπει να αποφεύγει να εμπλέκεται. «Ενώ προσφέρει κάθε δυνατότητα στον καπιταλιστή να συσσωρεύσει πλούτο του εις βάρος των απροστάτευτων εργατών, η κυβέρνηση δεν προσέφερε ποτέ και πουθενά ... στους εργάτες την ευκαιρία “να κάνουν ό,τι θέλουν”». Σε ένα ταξικό σύστημα η ελεύθερη αγορά δεν είναι τίποτα άλλο πέρα από μέσο εκμετάλλευσης, κάτι που μπαίνει στην άκρη όποτε βολεύει την άρχουσα τάξη: «Η “μη παρέμβαση” και, ακόμη περισσότερο απ’ αυτήν, η άμεση υποστήριξη, η βοήθεια και η προστασία, δεν υπήρξαν παρά μόνο χάριν των συμφερόντων των εκμεταλλευτών»¹¹⁶

Ενάντια στο Κράτος

Για τους αναρχικούς, το ταξικό σύστημα, που επηρεάζει την πλειονότητα των ανθρώπων, αποτελεί το πιο βασικό εμπόδιο για την πραγμάτωση της ατομικότητας. Εντούτοις, πολλοί σχολιαστές, συμπαθούντες και διαφωνούντες, έχουν υποβιβάσει τον αναρχισμό σε αντικρατισμό. Σύμφωνα με τον Ένγκελς, οι αναρχικοί υποστηρίζουν ότι «είναι το κράτος που δημιούργησε το κεφάλαιο, ότι ο καπιταλιστής έχει τα κεφάλαιά του μονάχα χάριν του κράτους ... το κράτος είναι το κυρίαρχο κακό ... με το οποίο πρέπει να ξεπερδέψουμε πρώτα και μετά ο καπιταλισμός θα καεί στις ίδιες του τις φλόγες»¹¹⁷. Αυτή η προσέγγιση αποτυγχάνει να κατανοήσει το γιατί αντιτίθενται οι αναρχικοί στο κράτος. Δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι αναρχικοί απορρίπτουν το κράτος απλώς επειδή επιβάλλει την κοινωνική τάξη πραγμάτων και τους κανόνες· ούτε ότι αποδίδουν στο κράτος όλες τις κοινωνικές ασθένειες.

Αντίθετα, η αναρχική κριτική του κράτους προκύπτει εν μέρει από την αντίθεση στην ιεραρχία και εν μέρει από την ταξική σκοπιά. Το κράτος γίνεται αντιληπτό ως υπερασπιστής του ταξικού συστήματος και συγκεντρωτικός οργανισμός που αναγκαστικά συσσωρεύει ισχύ στα χέρια της άρχουσας τάξης· σύμφωνα και με τις δύο εκτιμήσεις, είναι το μέσον με το οποίο μια μειοψηφία κυβερνά μια πλειοψηφία. Συνεπώς η κατάργηση του κράτους αποτελεί μια από τις προϋποθέσεις μια ελευθεριακής και σοσιαλιστικής τάξης πραγμάτων. Η αντίληψη ότι το κράτος είναι ένα όργανο ταξικής κυριαρχίας είναι κοινή στους αναρχικούς και τους Μαρξιστές. Όμως υπάρχουν και σημαντικότερες διαφορές ανάμεσα σε αυτές τις παραδόσεις. Το κράτος, υποστήριζε ο Μπακούνιν: ήταν πάντοτε κληροδότημα της μιας προνομιούχου τάξης στην άλλη: ιερατείο, αριστοκρατία, αστική τάξη. Και τελικά, όταν όλες οι άλλες τάξεις έχουν εξαντληθεί, το κράτος μετατρέπεται σε κληρονόμο της αστικής τάξης κι έπειτα υποβιβάζεται – ή, αν θέλετε, προβιβάζεται – στη θέση της μηχανής· είναι όμως απολύτως απαραίτητο για τη σωτηρία του κράτους το να υπάρχει μια προνομιούχος τάξη αφοσιωμένη στη συντήρησή του¹¹⁸.

Για τον Κροπότκιν, το κράτος δεν είναι παρά η συσσωρευμένη ισχύς της άρχουσας τάξης και, στη σύγχρονη εποχή, «το βασικό προπύργιο του κεφαλαίου»¹¹⁹. Ο Μπακούνιν ήταν πεπεισμένος με βεβαιότητα ότι το κοινοβουλευτικό σύστημα είναι προτιμότερο από τη δικτατορία, επειδή άφηνε μεγαλύτερο πεδίο δράσης στην ατομική ελευθερία και τη λαϊκή αυτενέργεια:

Είμαστε ακράδαντα πεπεισμένοι ότι είναι γεγονός πως ο πλέον ατελής κοινοβουλευτισμός είναι χίλιες φορές καλύτερος από την πιο πεφωτισμένη μοναρχία. Σε μια δημοκρατία υπάρχουν τουλάχιστον μικρές περιόδους κατά τις οποίες ο λαός, αν και διαρκώς εκμεταλλεζόμενος, δεν καταπιέζεται· στις μοναρχίες η καταπίεση είναι διαρκής. Επίσης το δημοκρατικό καθεστώς ωθεί σταδιακά τις μάζες προς τη συμμετοχή στη δημόσια ζωή – πράγμα που η μοναρχία δεν κάνει ποτέ. Παρόλα αυτά, για τον Μπακούνιν, ακόμα και αν το κοινοβουλευτικό σύστημα είναι μια σημαντική μεταρρύθμιση που ωφέλησε τις λαϊκές τάξεις, δεν δημιούργησε τα μέσα για την απομάκρυνση των βασικών ανισοτήτων στην εξουσία και τον πλούτο εντός της κοινωνίας:

Εντούτοις, αν και προτιμούμε τον κοινοβουλευτισμό, πρέπει να αναγνωρίσουμε και να διακηρύξουμε ότι οποιαδήποτε κι αν είναι η μορφή διακυβέρνησης, από τη στιγμή που η ανθρώπινη κοινωνία διαίρεται σε διαφορετικές τάξεις ως αποτέλεσμα της κληρονομικής ανισότητας στην ιδιοκτησία, τον πλούτο, την εκπαίδευση και τα δικαιώματα, θα υπάρχει πάντοτε μια ταξικά περιορισμένη κυβέρνηση και η αναπόφευκτη εκμετάλλευση των πλειοψηφιών από τις μειοψηφίες. Το Κράτος δεν είναι παρά αυτή η κυριαρχία κι αυτή η εκμετάλλευση, καλορυθμισμένες και συστηματοποιημένες¹²⁰.

Η εγκαθίδρυση μιας κοινοβουλευτικής κυβέρνησης δεν άλλαξε τον βασικό ταξικό χαρακτήρα του κράτους: είναι μια μορφή «ταξικής εξουσίας» ακριβώς όσο και η «απόλυτη μοναρχία»¹²¹. Οι νόμοι που δημιουργούνται από το κράτος δεν είναι, σε γενικές γραμμές, μέσα παροχής ίσων δικαιωμάτων και προστασίας σε όλους, αλλά υπηρετούν τα συμφέροντα εκείνων που βασιζονται στην ανισότητα και την καταπίεση· το σύνολο της «νομοθεσίας που θεσμοθετείται εντός του κράτους», επέμενε ο Κροπότκιν, «οφείλει να αποκηρυχθεί καθώς πάντοτε φτιαχνόταν έτσι ώστε να εξυπηρετεί τα συμφέροντα των προνομιούχων τάξεων»¹²². Μόνο οι νόμοι τους οποίους το κράτος εξαναγκάζεται να δημιουργήσει από τα έξω, από την άμεση δράση των λαϊκών τάξεων, μπορούν να ωφελήσουν τις μάζες. Ακόμα κι αυτοί οι νόμοι αποτελούν συμβιβασμούς που συγκρατούν την άρχουσα τάξη, αλλά δεν την ανατρέπουν. Το πεδίο του νόμου πρέπει λοιπόν να γίνεται αντιληπτό ως σχηματισμένο από τους ταξικούς αγώνες, αν και κυριαρχούμενο από την άρχουσα τάξη, καθώς και ότι είναι αδύνατον να παράσχει τα μέσα της λαϊκής χειραφέτησης.

Στην κλασική Μαρξιστική παράδοση, το κράτος ορίζεται με αρκετά απλό τρόπο ως ένα «ένοπλο σώμα» που υπηρετεί την κυρίαρχη τάξη, αντίληψη η οποία οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η εργατική τάξη, καθοδηγούμενη από ένα επαναστατικό κόμμα, πρέπει να σχηματίσει τη δική της δικτατορία προκειμένου να αλλάξει την κοινωνία¹²³. Αυτό το κράτος αργότερα θα απονεκρωθεί, αλλά αποτελεί ένα απαραίτητο ενδιάμεσο στάδιο ανάμεσα στο καπιταλισμό και τον ελεύθερο κομμουνισμό του μέλλοντος. Για τους αναρχικούς, αυτή η στρατηγική απέτυχε να λάβει υπόψη της το γεγονός ότι το κράτος δεν αποτελεί απλώς «ένοπλο σώμα» αλλά επιπλέον και κυρίως μια άκρως συγκεντρωτική δομή που αναπόφευκτα συσσωρεύει την εξουσία στα χέρια μιας διευθύνουσας ελίτ. «Θα ήταν προφανώς αδύνατον για μερικές εκατοντάδες χιλιάδες ή ακόμα και μερικές δεκάδες χιλιάδες ανθρώπων να ασκήσουν αυτή την εξουσία»¹²⁴. Ένα ισχυρό κράτος μπορεί να έχει «μόνο ένα σταθερό θεμέλιο: τον στρατιωτικό και γραφειοκρατικό συγκεντρωτισμό»¹²⁵.

Αν τα πράγματα έχουν έτσι, ακόμα και η πλέον ριζοσπαστική κυβέρνηση πρέπει να διαιωνίζει την εξουσία μιας (ταξικής) μειοψηφίας πάνω σε μια (ταξική) πλειοψηφία. Αποτέλεσμα αυτού είναι η παράλυση της λαϊκής αυτενέργειας και αυτοοργάνωσης, με το κράτος να είναι «ένα απέραντο σφαγείο ή ένα τεράστιο νεκροταφείο, στο οποίο μπαίνουν με χαρά και γενναιοδωρία όλες οι πραγματικές φιλοδοξίες, όλες οι ζωντανές δυνάμεις μιας χώρας», αλλά καταλήγουν «σκοτωμένες και θαμμένες»¹²⁶. Η «συγκεντρωτική κυβέρνηση» συσσωρεύει εξουσία στο «κοινοβούλιο και τους αξιωματούχους του» και είναι ανίκανη να αντιμετωπίσει τα προβλήματα των απλών ανθρώπων, «όλα τα αναριθμητά ζητήματα της κοινότητας»¹²⁷.

Αν «το κράτος ... και ο καπιταλισμός είναι αδιαχώριστα μεταξύ τους ... και συνδέονται ... με το δεσμό του αιτίου και του αποτελέσματος», τότε το επαναστατικό κράτος θα πρέπει να γεννήσει με τη σειρά του ένα είδος καπιταλιστικού συστήματος¹²⁸. Όπως η ύπαρξη μιας οικονομικά κυρίαρχης τάξης συνεπάγεται την ύπαρξη κράτους, έτσι και η ύπαρξη κράτους συνεπάγεται την ύπαρξη μιας οικονομικά κυρίαρχης τάξης. Ο κρατικός συγκεντρωτισμός δεν ήταν ατύχημα· προέκυψε κυρίως από το ρόλο του κράτους ως εργαλείου των κυρίαρχων μειοψηφιών – των αρχουσών τάξεων – οι οποίες μπορούν να εξουσιάζουν μόνο αν η διοικητική ισχύς είναι συγκεντρωμένη στα χέρια τους. Το Κράτος είναι ταυτόχρονα υπερασπιστής του ταξικού συστήματος και πυλώνας της εξουσίας της άρχουσας τάξης.

Η χειραφέτηση της εργατικής τάξης και των αγροτών απαιτεί έναν ριζοσπαστικά δημοκρατικό τρόπο κοινωνικής οργάνωσης που μεγιστοποιεί τη λαϊκή αυτενέργεια κι αυτοδιεύθυνση – κι αυτό είναι εκ διαμέτρου αντίθετο με το κράτος. Το κράτος, υποστήριξε ο Κροπότκιν, «όντας η δύναμη στην οποία κατέφυγαν οι μειοψηφίες προκειμένου να καθιερώσουν και να οργανώσουν την εξουσία τους πάνω στις μάζες, δεν μπορεί να γίνει η δύναμη που θα βοηθήσει στην καταστροφή αυτών των προνομίων»¹²⁹. Αυτή η κριτική που αντιλαμβάνεται το κράτος ταυτόχρονα ως οργάνωση της άρχουσας τάξης και καταστροφέα της ατομικής ελευθερίας είναι αρκετά διαφορετική από την απόρριψη του κράτους ως εχθρού της ατομικής αυτονομίας – αντίληψη που, επαναλαμβάνουμε, είχαν οι Γκόντγουιν, Στίρνερ και Τολστόι.

Η Απόρριψη του Κρατικού Σοσιαλισμού

Το πολιτικό συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι το κράτος αποτελεί εμπόδιο για την αποτίναξη του ταξικού συστήματος τόσο όσο ο καπιταλισμός και η ιδιοκτησία γης. Ενώ αντιτίθενται στον οικονομικό φιλελευθερισμό, οι αναρχικοί δεν αναζητούν λύση στην αύξηση της κρατικής παρέμβασης. Η επιλογή ανάμεσα στην αγορά και το κράτος είναι μια επιλογή κενή περιεχομένου. Το κράτος δεν είναι, ούτε μπορεί να γίνει, εργαλείο θεμελιώδους κοινωνικής αλλαγής. Ανεξαρτήτως ιδεολογίας, προθέσεων ή κοινωνικών καταβολών, εκείνοι που έχουν στα χέρια τους την κρατική εξουσία είναι πάντοτε μέρος μιας κυρίαρχης τάξης. Ο Μπακούνιν σχολίαζε ότι «οι άνθρωποι δεν θα νιώσουν καλύτερα αν το ραβδί που τους χτυπά μετονομαστεί σε “ραβδί του λαού”. ... Κανένα Κράτος ... ακόμη και η πιο κόκκινη δημοκρατία, δεν μπορεί να δώσει στο λαό αυτό που θέλει.»¹³⁰

Μια στρατηγική που βασίζεται στην κατάκτηση της κρατικής εξουσίας – είτε μέσα από εκλογές είτε μέσα από επανάσταση – απλώς θα επαναλάβει, με άλλα λόγια, τις κοινωνικές παθογένειες που είναι παρούσες στα υπάρχοντα κράτη: ταξική κυριαρχία μέσω του εξουσιαστικού συγκεντρωτισμού. Αυτό είναι το πλαίσιο στο οποίο ο Μπακούνιν περιέγραψε την καθολική ψηφοφορία σαν «τεράστια απάτη» και «παιδαριώδη φαντασίωση», τουλάχιστον όσον αφορά τη διανομή του πλούτου και της εξουσίας στην κοινωνία: «Την επομένη των εκλογών όλοι επιστρέφουν στις δουλειές

τους, ο λαός στο μόχθο, η αστική τάξη στο μάζεμα κερδών και τις πολιτικές μηχανορραφίες»¹³¹. Όταν οι αποφάσεις λαμβάνονται χωρίς την «εμπλοκή» του λαού, «ο λαός σύρεται σε καταστροφικές πολιτικές, χωρίς να το αντιλαμβάνεται». Το αποτέλεσμα της εκλογής μιας νέας κυβέρνησης, ακόμη και αν δεσμεύεται ανοιχτά να προωθήσει τα συμφέροντα της πλειοψηφίας, είναι «πολύ μετριοπαθές» και το κυβερνών κόμμα γίνεται τμήμα του μηχανισμού της ταξικής κυριαρχίας, υιοθετώντας τον πατριωτισμό στη θέση του διεθνισμού, συμμαχώντας με τα «φιλελεύθερα αστικά» κόμματα και περιορίζοντας τις προοπτικές της σε μικρές μεταρρυθμίσεις που δεν αναστατώνουν την άρχουσα τάξη¹³².

Αντι το κυβερνών κόμμα να αλλάξει το κράτος, το κράτος αλλάζει το κυβερνών κόμμα. Ο Μπακούνιν υποστήριζε ότι οι βουλευτές θα διαφθαρούν λόγω των «θεσμικών θέσεων» τους και δεν θα λογοδοτούν στις περιφέρειες τους, καθώς και ότι είναι «κίδιον κάθε προνομίου και κάθε προνομιούχου θέσης να νεκρώνει τις καρδιές και τα μυαλά των ανθρώπων»¹³³. Αυτό συμβαίνει ανεξάρτητα από τις εντολές που παίρνει το κόμμα, τους μισθούς των βουλευτών ή την ύπαρξη άλλων μηχανισμών που εμποδίζουν τους βουλευτές στην τήρηση των δεσμεύσεών τους. Η κατάσταση αυτή δεν αλλάζει μέσω της αμοιβής των βουλευτών με μισθό εργάτη ή δίνοντας τη δυνατότητα στους ψηφοφόρους να ανακαλέσουν τους «κακούς» βουλευτές ανάμεσα στις εκλογικές περιόδους.

Την περίοδο που έγραφε ο Μπακούνιν, η καθολική ψηφοφορία ήταν παντού σπάνιο φαινόμενο, συμπεριλαμβανόμενης και της Ευρώπης. Μέχρι την εποχή του Κροπότκιν είχαν γίνει μεγάλες αλλαγές, όμως η κατάσταση φαινόταν να επιβεβαιώνει την οπτική του Μπακούνιν. «Πολλές ελπίδες βελτίωσης», σημείωνε ο Κροπότκιν, «επενδύθηκαν ... στην διεύρυνση των πολιτικών δικαιωμάτων των εργαζόμενων τάξεων» αλλά «αυτές οι παραχωρήσεις, μη συνοδευόμενες από αντίστοιχες αλλαγές στις οικονομικές σχέσεις, αποδείχτηκαν αυταπάτες»¹³⁴.

Οι αναρχικοί απορρίπτουν επίσης την κλασική Μαρξιστική στρατηγική της δικτατορίας του προλεταριάτου ως μέσο καταστροφής της ταξικής κοινωνίας. Χρήση του κράτους, ενός συγκεντρωτικού οργάνου εξουσίας, σημαίνει πως μια μικρή επαναστατική ελίτ λειτουργεί ως εξουσιαστική ομάδα, αναπαράγοντας ένα κύριο χαρακτηριστικό του ταξικού συστήματος που οι αναρχικοί θέλουν να καταστρέψουν: την εξουσία στα χέρια μειοψηφιών. Επιπλέον, η ελευθερία δεν μπορεί να έρθει από τα πάνω αλλά απαιτεί αυτοχειραφέτηση μέσα από τη συνεργασία και τον αγώνα. «Είμαι πάνω απ' όλα απόλυτος εχθρός της επανάστασης μέσω διαταγμάτων», έλεγε ο Μπακούνιν, «η οποία απορρέει από την ιδέα του επαναστατικού Κράτους, δηλαδή την αντίδραση μεταμφιεσμένη σε επανάσταση». Γιατί «αντίδραση μεταμφιεσμένη σε επανάσταση»; Επειδή απλώς τα εξουσιαστικά μέσα δεν μπορούν να προωθήσουν χειραφετητικούς σκοπούς: «τα διατάγματα, όπως και γενικά η εξουσία, δεν καταργούν τίποτα· μονάχα διαιωνίζουν αυτό που υποτίθεται πως θα καταστρέψουν»¹³⁵.

Ακόμα και αν μια επαναστατική δικτατορία συντρίψει τις προηγούμενες ελίτ, το νέο καθεστώς θα είναι από μόνο του ταξικό, θεμελιωδώς κακό όσο και το προηγούμενο. Για «το προλεταριάτο», έγραφε ο Μπακούνιν, «αυτό δεν θα είναι τίποτα διαφορετικό από τον στραώνα: ένα καθεστώς στο οποίο οι πειθαρχημένοι εργάτες και εργάτριες κοιμούνται, ξυπνούν, δουλεύουν και ζουν υπό τα κελεύσματα ενός τυμπάνου»¹³⁶. Για τον Κροπότκιν ένα τέτοιο κράτος είναι «τόσο μεγάλος εχθρός της ελευθερίας όσο οποιαδήποτε μορφή απολυταρχίας», καθώς η κυβέρνηση του είναι «επιφορτισμένη με τη διαχείριση ολόκληρης της κοινωνικής οργάνωσης, συμπεριλαμβανόμενης της παραγωγής και της διανομής του πλούτου»¹³⁷.

Ο Μπακούνιν κι ο Κροπότκιν τόνιζαν κατ' επανάληψη ότι οι επαναστατικές «σοσιαλιστικές» κυβερνήσεις θα είναι, στην πραγματικότητα, μορφές κρατικού καπιταλισμού. Ο Μπακούνιν μιλούσε για τις ευκαιρίες που δίνονται στους «πανούργους και μορφωμένους» στους οποίους «θα χορηγηθούν κυβερνητικά προνόμια» και στους «έμμισθους διανοούμενους», που «θα προσελκυσθούν από το απεριόριστο της διεθνούς κερδοσκοπίας της κρατικής τράπεζας» και «θα βρουν ένα τεράστιο πεδίο για επικερδείς, δόλιες συμφωνίες»¹³⁸. «Το κράτος, έχοντας γίνει ο μοναδικός ιδιοκτήτης» των μέσων παραγωγής, «θα γίνει έπειτα ο μοναδικός τραπεζίτης, καπιταλιστής, οργανωτής και διευθυντής ολόκληρης της εγχώριας εργασίας και ο διανομέας των προϊόντων της»¹³⁹. Το φάντασμα του «συγκεντρωτικού κρατικού καπιταλισμού» «που διαλαλεί το όνομα του κολεκτιβισμού», αυτή η «μορφή του συστήματος μισθωτής εργασίας» στοίχιωνε πάντα τα γραπτά του Κροπότκιν¹⁴⁰.

Η σκλαβιά στο εσωτερικό συναντά τη σκλαβιά στο εξωτερικό καθώς το επαναστατικό κράτος ανταγωνίζεται με τα άλλα κράτη, αναγκάζοντας την άρχουσα ελίτ της να γίνει πατριωτική, πολεμοκάπηλη και δυνάμει ιμπεριαλιστική· έτσι, ένα Μαρξιστικό καθεστώς στη Γερμανία θα γινόταν ο φορέας ενός νέου Παγγερμανισμού και ο Μαρξ θα γινόταν ο «Βίσμαρκ του Σοσιαλισμού». Μετά από έναν εικοστό αιώνα που αντίκρισε την εισβολή και τη στρατιωτική κατοχή της Ανατολικής Ευρώπης από την Ε.Σ.Σ.Δ., τις διενέξεις για τα σύνορα ανάμεσα σε Ε.Σ.Σ.Δ. και Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας (οι οποίες οδήγησαν την Ε.Σ.Σ.Δ. να έχει περισσότερο στρατό στα σύνορά της με την Κίνα παρά στα σύνορα με τη Δυτική Ευρώπη μέχρι το 1970) και τον πόλεμο μεταξύ των αυτοαποκαλούμενων σοσιαλιστικών καθεστώτων της Καμπότζης και του Βιετνάμ, πολλοί θα έλεγαν ότι ο Μπακούνιν είχε δίκιο.

Για τους αναρχικούς η καταστολή, οι κοινωνικές ανισότητες κι ο милитаризм των αυτοαποκαλούμενων καθεστώτων του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και των «λαϊκών δημοκρατιών» του εικοστού αιώνα δεν αποτελούν προσωρινές

«στρεβλώσεις» ή «εκφυλισμό» της κατά τ' άλλα χειραφετητικής Μαρξιστικής πρακτικής. Είναι λογικά επακόλουθα μιας εξουσιαστικής πολιτικής κρατισμού. Τα μέσα καθορίζουν το σκοπό· μια εξουσιαστική στρατηγική, βασισμένη στο συγκεντρωτισμό, τη δικτατορία και τη στρατιωτικοποίηση οδηγεί αναγκαστικά σε ένα συγκεντρωτικό, δικτατορικό και μιλιταριστικό καθεστώς. Αντίθετα, μια αυτοδιευθυνόμενη και λαϊκή επανάσταση από τα κάτω έχει τη δυναμική να δημιουργήσει μια νέα και ριζοσπαστικά δημοκρατική κοινωνία. Η ανάγκη για τη συμφωνία μέσω και σκοπών, καθώς και για τη δυνατότητα παραγωγής μιας ριζοσπαστικής αντικαπιταλιστικής πολιτικής που απορρίπτει το κράτος είναι δύο από τις κύριες αντιλήψεις του αναρχισμού αναφορικά με τους σύγχρονους αγώνες.

Επίμετρο

Πέρα από τον Καπιταλισμό: Ιστορία, Νεοφιλελευθερισμός και Παγκοσμιοποίηση

Ενστερνιζόμαστε την αντίληψη ότι τα 150 χρόνια ιστορίας του αναρχισμού και του συνδικαλισμού είναι ένα ζήτημα που αφορά πολλούς ανθρώπους ανά τον κόσμο σήμερα – ενός κόσμου, ο οποίος από τη μια χαρακτηρίζεται από φρικτές αδικίες, χυδαία ανισότητα και πολιτική υποκρισία ενώ, από την άλλη, χαρακτηρίζεται από εκατομμύρια ανθρώπων που αναζητούν μια εναλλακτική λύση. Ότι υπάρχει σήμερα αύριο θα είναι ιστορία· και είναι ευθύνη όσων αναζητούν κάτι καλύτερο να εξασφαλίσουν ότι το μέλλον θα αποτελέσει βελτίωση του παρόντος. Η ζοφερή ιστορία των καθεστώτων του πάλαι ποτέ Ανατολικού μπλοκ, η παρακμή του κράτους πρόνοιας και η οικονομική και οικολογική κρίση που πλήττει τον κόσμο περιπλέκουν την αναζήτηση εναλλακτικών λύσεων.

Το δόγμα της δεκαετίας του 1990 «Δεν υπάρχει εναλλακτική λύση», που πρόβαλλε ο νεοφιλελεύθερος καπιταλισμός, έχει αντικατασταθεί, μετά το Σηάτλ και άλλους αγώνες, από το πιο αισιόδοξο σλόγκαν «Ένας άλλος κόσμος είναι εφικτός». Αλλά τι κόσμος είναι αυτός και πώς θα δημιουργηθεί; Πιστεύουμε πως οι ιδέες και η ιστορία της ευρύτερης αναρχικής παράδοσης έχουν πολλά να προσφέρουν στα προοδευτικά κινήματα τα επόμενα χρόνια. Ένα διεθνές και πολυεθνικό κίνημα με βαθιά φεμινιστικά ένστικτα, ένα κίνημα που βασίζεται στους αγώνες των σωματείων, των εργατών και των αγροτών, που προτάσσει τον ορθολογισμό ενάντια στην προκατάληψη, τη δικαιοσύνη ενάντια στην ιεραρχία, την αυτοδιεύθυνση ενάντια στην κρατική εξουσία, τη διεθνή αλληλεγγύη ενάντια στον εθνικισμό, την παγκόσμια ανθρώπινη κοινότητα ενάντια στον τοπικισμό και τους διαχωρισμούς – ο αναρχισμός και ο συνδικαλισμός είναι όλα αυτά κι ακόμη περισσότερα.

Ο εικοστός πρώτος αιώνας είναι μια εποχή ακραία. Ένα από τα πιο επιθετικά της χαρακτηριστικά είναι η ραγδαία αύξηση της ανισότητας στο εσωτερικό των χωρών, αλλά και μεταξύ τους. Το 1996, το άθροισμα των περιουσιών των 358 πλουσιότερων ανθρώπων στον κόσμο (όλοι τους δισεκατομμυριούχοι), ήταν ίσο με το συνολικό εισόδημα του 45% του παγκόσμιου πληθυσμού, δηλαδή περίπου 2,3 δισεκατομμυρίων ανθρώπων¹⁴¹. Το ποσοστό του παγκόσμιου εισοδήματος που αντιστοιχεί στο πλουσιότερο 20% του πληθυσμού αυξήθηκε, από 70% το 1960, σε 85% το 1991¹⁴². Οι Η.Π.Α., το ισχυρότερο κράτος με την ισχυρότερη οικονομία στην παγκόσμια ιστορία, έχουν μεγαλύτερα ποσοστά ανισότητας από τη Νιγηρία, με την ανισότητα στα εισοδήματα να είναι η μεγαλύτερη μετά τη δεκαετία του 1920¹⁴³. Ο πλούτος είναι σε απίστευτο βαθμό συγκεντρωμένος στα χέρια λίγων, με το πλουσιότερο 1% να έχει εισόδημα ίσο με αυτό του φτωχότερου 40%. «Η Αμερική έχει μεγαλύτερο κατά κεφαλήν εισόδημα από τις άλλες ανεπτυγμένες χώρες ... κυρίως γιατί οι πλούσιοί μας είναι πολύ πλουσιότεροι»¹⁴⁴. Η κατάρρευση των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών του πρώην Ανατολικού μπλοκ εκτόξευσε τον αριθμό των κατοίκων των περιοχών αυτών οι οποίοι ζουν σε συνθήκες ακραίας φτώχειας από τα 14 στα 168 εκατομμύρια¹⁴⁵. Η ανισότητα βάθυνε στην Ασία και τη Λατινική Αμερική (με 350 εκατομμύρια να ζουν σε συνθήκες ακραίας φτώχειας μόνο στην Κίνα)¹⁴⁶. Το μεγαλύτερο μέρος της Αφρικής έχει περιθωριοποιηθεί από την παγκόσμια οικονομία, με το μέσο εισόδημα να είναι χαμηλότερο κι από αυτό της περιόδου της αποικιοκρατίας¹⁴⁷.

Το 1996, σχεδόν ένα δισεκατομμύριο άνθρωποι σε όλο τον κόσμο ήταν είτε άνεργοι είτε υποαπασχολούμενοι. Η ανεργία ήταν υψηλότερη στις αγροτικές και ημι-βιομηχανικές χώρες. Όμως αρκετές χώρες με υψηλή ανάπτυξη της βιομηχανίας είχαν κι αυτές ποσοστά ανεργίας πάνω από 10%¹⁴⁸. Οι τεράστιες πιέσεις που ασκήθηκαν στους αγρότες, κυρίως μετά την μετεξέλιξη των γαιοκτημόνων σε καπιταλιστές της αγροτικής βιομηχανίας, οδήγησαν σε μια άνευ προηγουμένου αστικοποίηση· για πρώτη φορά ο πληθυσμός της γης ζει κατά κύριο λόγο στις πόλεις. Τουλάχιστον το ένα τρίτο από τα τρία δισεκατομμύρια των ανθρώπων που κατοικούν στις πόλεις ζει αυτή τη στιγμή σε παραπήγματα. Υπάρχουν περίπου 250 χιλιάδες παράγκες σε όλο τον κόσμο και προβλέπεται ότι, μέχρι το 2020, ο μισός πληθυσμός των πόλεων μπορεί να ζει σε καθεστώς δριμύτατης φτώχειας σε έναν «Πλανήτη Παραγκουπόλεων»¹⁴⁹. Η σύγχρονη εργατική τάξη έχει διογκωθεί πάρα πολύ αριθμητικά, καταλήγοντας να είναι η μεγαλύτερη διακριτή τάξη στην ιστορία, κυρίως λόγω της βιομηχανοποίησης μεγάλων τμημάτων της Ανατολικής Ευρώπης και της Ρωσίας, της Ανατολικής Ασίας, της Νότιας

Αφρικής και της Λατινικής Αμερικής. Αυτή τη στιγμή υπάρχουν περισσότεροι βιομηχανικοί εργάτες στη Νότια Κορέα απ' ό,τι υπήρχαν σε όλο τον κόσμο κατά την εποχή που ο Μαρξ κι ο Φρίντριχ Ένγκελς έγραφαν το Κομμουνιστικό Μανιφέστο (1848)· και οι βιομηχανικοί εργάτες αποτελούν μόνο ένα τμήμα της εργατικής τάξης¹⁵⁰. Απαριθμώντας περίπου δύο δισεκατομμύρια ανθρώπους, η εργατική τάξη είναι πλέον αναμφισβήτητα η μεγαλύτερη διακριτή τάξη της ανθρώπινης ιστορίας¹⁵¹.

Κάτω από τη διαρκώς διευρυνόμενη ταξική διαίρεση βρίσκεται ένα μεγάλο σύνολο διαδικασιών διεθνούς αναδιάρθρωσης. Από τη δεκαετία του 1930 μέχρι τη δεκαετία του 1970, ο κόσμος μπορούσε να διαιρεθεί με πολύ απλό τρόπο σε τρεις βασικές ζώνες: τον «Πρώτο Κόσμο» του ανεπτυγμένου καπιταλισμού, που βασιζόταν όλο και περισσότερο στις μικτές οικονομίες και το Κεϋνσιανό κράτος πρόνοιας· τον «Δεύτερο Κόσμο», των κεντρικά σχεδιασμένων κι ελεγχόμενων οικονομιών, που περιέγραφαν τον εαυτό τους σαν «σοσιαλιστικές»· και τον «Τρίτο Κόσμο», που αποτελούσαν κυρίως από τα μετά-αποικιακά κράτη, στα οποία επικράτησε η πολιτική της εκβιομηχάνισης μέσω της αντικατάστασης των εισαγωγών και οι κλειστές οικονομίες, που προωθούνταν από εθνικιστικά και λαϊκίστικα καθεστώτα. Εκκινώντας από τη μέση της δεκαετίας του 1970 κι έχοντας μεγαλύτερη ορμή κατά τις επόμενες δύο δεκαετίες, όλες οι περιοχές του κόσμου άρχισαν να συσπειρώνονται γύρω από ένα κοινό μοντέλο καπιταλιστικής συσσώρευσης, που είναι γνωστό ως νεοφιλελευθερισμός.

Πατώντας απευθείας πάνω στις κλασικές και νεοκλασικές ιδέες περί ελεύθερης αγοράς, οι οποίες εισήχθησαν από τον Άνταμ Σμιθ – ο οποίος αποτελεί θεμελιωτή του οικονομικού φιλελευθερισμού -, οι νεοφιλελεύθεροι υποστήριζαν ότι το αδιάκοπο κυνήγι του κέρδους θα οδηγούσε σε ανάπτυξη των οικονομιών, καθώς και σε ελεύθερες και δίκαιες κοινωνίες¹⁵². Με άλλα λόγια, το στεγνό ατομικό συμφέρον μπορεί, μέσα από μια ελεύθερη αγορά, να οδηγήσει σε μεγάλα κοινωνικά οφέλη. Θα πρέπει όμως να υπάρχει ένα μικρό αλλά ισχυρό κράτος, ικανό να επιβάλλει το νόμο και την τάξη, να περιφρουρεί το δικαίωμα στην ιδιοκτησία, να αποτρέπει την ανάπτυξη μονοπωλίων, να εκδίδει το νόμισμα και να ασχολείται με τα εξωτερικά ζητήματα και τα δημόσια αγαθά, όπου αυτό είναι απαραίτητο. Όμως δεν υπάρχει χώρος για περιορισμούς όπως κατώτατοι μισθοί, υποδομές πρόνοιας, έλεγχος τιμών, προοδευτική φορολόγηση, κρατικά χρηματοδοτούμενα γηροκομεία, ισχυρά σωματεία κ.ο.κ.¹⁵³ Στα πλαίσια της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης που ξέσπασε τη δεκαετία του 1970, η αυξανόμενη ενσωμάτωση διαφόρων εθνικών οικονομιών και η κρίση της Αριστεράς, που πήγαζε από την παρακμή του Ανατολικού μπλοκ και την ανεπάρκεια της σοσιαλδημοκρατίας, καθώς και η εκβιομηχάνιση μέσω της αντικατάστασης των εισαγωγών, προκειμένου να επανέλθει η οικονομική ανάπτυξη, καθιέρωσαν τον νεοφιλελευθερισμό ως κυρίαρχο μοντέλο οικονομικής πολιτικής σε όλον τον κόσμο.

Το γεγονός ότι τέτοιου είδους πολιτικές – που είναι ευρύτερα γνωστές ως οικονομικός ορθολογισμός, μονεταρισμός, θεραπεία του σοκ, Ρηγκανισμός, Θατσερισμός ή δημοσιονομική προσαρμογή – αυξάνουν την ανισότητα, δεν προκαλεί ιδιαίτερη έκπληξη. Οι πολιτικές αυτές σχετίζονται με την ελαστικοποίηση της εργασίας, την εμπορευματοποίηση και την ιδιωτικοποίηση των δημόσιων αγαθών και των φυσικών πόρων, το ελεύθερο εμπόριο και την αποβιομηχάνιση, την επέκταση των πολυεθνικών εταιριών (συμπεριλαμβανόμενων των αγροτικών επιχειρήσεων μεγάλης κλίμακας), την αύξηση της ανεργίας και τις σημαντικές περικοπές κρατικών παροχών. Όλα αυτά δημιουργούν, για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια του Πιέρ Μπουρντιέ, μια «ουτοπία ατελείωτης εκμετάλλευσης»¹⁵⁴.

Μέσα σε αυτά το πλαίσια, η σημασία της ευρύτερης αναρχικής παράδοσης είναι ξεκάθαρη. Είναι εντυπωσιακή η διαπίστωση πως δεν έχει προκύψει ακόμη καμία συνεπής ριζοσπαστική και δημοφιλής εναλλακτική πρόταση απέναντι στον νεοφιλελευθερισμό. Οι επιπτώσεις του νεοφιλελευθερισμού στις λαϊκές τάξεις και η τεράστια κοινωνική πόλωση, σε συνδυασμό με την τεράστια ποσοτική μεγέθυνση της εργατικής τάξης και του πληθυσμού των πόλεων με τον οποίο αυτή συνδέεται, θα μπορούσαν να μας κάνουν να αναμένουμε ευρύτατους ταξικούς αγώνες και μια ριζοσπαστική, ακόμη κι επαναστατική, λαϊκή πολιτική. Αυτό όμως δεν έχει συμβεί. Από το ξεκίνημά του, ο νεοφιλελευθερισμός αντιμετώπισε την αντίδραση των λαών: τις «ταραχές» που ξέσπασαν στην Αφρική και τη Λατινική Αμερική ενάντια στο Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, την εξέγερση των Ζαπατίστας στο Μεξικό το 1994, τις μαζικές απεργίες στη Γαλλία και αλλού τα επόμενα χρόνια και το κίνημα της αντιπαγκοσμιοποίησης, το οποίο αφουγκράστηκε την κοινωνική συνείδηση, το 1999 στο Σηάτλ. Αυτές οι διαμαρτυρίες δείχνουν μια αυξανόμενη δυσαρέσκεια για την παρούσα κατάσταση του κόσμου, και σταδιακά αποδεικνύουν την ύπαρξη μιας βαθιάς αντίθεσης στον καπιταλισμό, που δεν είχε παρατηρηθεί εδώ και δεκαετίες. Όμως δεν έχουν συνδεθεί με ένα συστηματικό σχέδιο αντικατάστασης του νεοφιλελευθερισμού ή του καπιταλισμού από ένα νέο κοινωνικό σύστημα.

Σε πολλές περιπτώσεις, «για την ώρα τουλάχιστον, η ατζέντα τους έχει περισσότερο ρεφορμιστικό χαρακτήρα, παρά επαναστατικό»¹⁵⁵. Για παράδειγμα, οι αγώνες στην Αφρική, κατά τις δεκαετίες του 1980 και του 1990, ενάντια στα προγράμματα δημοσιονομικής προσαρμογής που σχεδίαζε το Δ.Ν.Τ. και η Παγκόσμια Τράπεζα αρνούσαν τα νεοφιλελεύθερα μέτρα και τα αποτελέσματά τους, αλλά επικέντρωναν την προσοχή τους σε αξιώσεις για

κοινοβουλευτική δημοκρατία. Ενώ τα κινήματα αυτά είχαν αρκετή επιτυχία ως προς την επίτευξη πολιτικών μεταρρυθμίσεων, δεν πέτυχαν πολλά όσον αφορά τη χάραξη πολιτικών για έναν κοινωνικό μετασχηματισμό. Ο στόχος τους ήταν η κατάκτηση ενός πλαισίου δημοκρατικού διαλόγου, παρότι δεν είχαν πραγματικές θέσεις να αρθρώσουν μέσα στο πλαίσιο αυτό. Πάρα πολύ συχνά, τα λαϊκά κινήματα, που πολλές φορές έχουν σαν αιχμή του δόρατος τους τα σωματεία, καταλήγουν να εκλέγουν καινούρια κόμματα που τα οδηγούν σε αβέβαιες κατευθύνσεις – κόμματα που πρακτικά εξακολουθούν να εφαρμόζουν τη νεοφιλελεύθερη ατζέντα.

Η κατάρρευση του μεγαλύτερου τμήματος του πρώην Δεύτερου Κόσμου, δηλαδή του Ανατολικού μπλοκ, μας παρέχει εν μέρει μια εξήγηση για την απουσία περιεχομένου στη λαϊκή πολιτική. Η εξέλιξη αυτή σόκαρε μια ολόκληρη γενιά που ταύτιζε το σοσιαλισμό με το Σοβιετικό μοντέλο. Ταυτόχρονα, η σοσιαλδημοκρατία δεχόταν ένα ισχυρό πλήγμα λόγω της προγραμματικής αδυναμίας των Κεϋνσιανών κρατών πρόνοιας να επαναφέρουν την οικονομική ανάπτυξη, να μειώσουν την ανεργία και να εφαρμόσουν αποτελεσματική οικονομική πολιτική. Έτσι, τα περισσότερα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα μεταπήδησαν στο νεοφιλελευθερισμό μέχρι το 1990. Στον μετα-αποικιακό κόσμο, το μοντέλο της αντικατάστασης των εξαγωγών άρχισε να καταρρέει από τη δεκαετία του 1970· ανίκανα να δημιουργήσουν θέσεις εργασίας και στοιχειώδη πρόνοια, τα παλιά εθνικιστικά και λαϊκίστικα καθεστώτα είτε κατέρρευσαν είτε αγκάλιασαν τη δημοσιονομική προσαρμογή και το Δ.Ν.Τ.

Με λίγα λόγια, η πολιτική του κρατισμού, η οποία κυριαρχούσε στις λαϊκές τάξεις από το τη δεκαετία του 1930 μέχρι τη δεκαετία του 1970, αποδείχτηκε ανίκανη να ξεπεράσει την παγκόσμια οικονομική κρίση. Η εποχή του νεοφιλελευθερισμού συνδέθηκε με τη ραγδαία ενσωμάτωση των οικονομιών όλου του κόσμου· κι εδώ κρύβεται η δεύτερη αποτυχία των παλιών προσεγγίσεων: δηλαδή η πίστη στην κρατική διαχείριση κλειστών σχετικά οικονομιών. Ο κεντρικός σχεδιασμός, το Δυτικό κράτος πρόνοιας και η εκβιομηχάνιση μέσω αντικατάστασης των εξαγωγών ήταν, για ξεχωριστούς λόγους το καθένα, ακατάλληλα εργαλεία για την αντιμετώπιση της ολοένα και αυξανόμενης παγκοσμιοποίησης του καπιταλισμού. Σε μια αλησμόνητη εργασία, ο συντηρητικός συγγραφέας Φράνσις Φουκουγιάμα περιέγραψε την περίοδο μετά την κατάρρευση της Ε.Σ.Σ.Δ. σαν «τέλος της ιστορίας», «αδιαφιλονίκητη νίκη του οικονομικού και πολιτικού φιλελευθερισμού» και «τέλος της ιδεολογικής εξέλιξης της ανθρωπότητας». Αυτή η ανάλυση είναι προβληματική σε πάμπολλα σημεία, αλλά αυτό που δεν μπορεί να αμφισβητηθεί είναι ότι η δεκαετία του 1990 χαρακτηριζόταν από «την απόλυτη απουσία οποιασδήποτε βιώσιμης συστημικής λύσης απέναντι στον Δυτικό φιλελευθερισμό»¹⁵⁶. Τα παλιά αριστερά και εθνικιστικά προγράμματα δεν ήταν πλέον ούτε επιθυμητά ούτε βιώσιμα.

Το κράτος πρόνοιας ακρωτηριάστηκε και οι εναλλακτικές λύσεις απέναντι στη φιλελεύθερη οικονομία αποδείχτηκαν ανεπαρκείς. Αυτά είχαν ως αποτέλεσμα να μην μπορεί η λαϊκή αντίσταση να αντιπαρατεθεί αποτελεσματικά στη νεοφιλελεύθερη πολιτική. Από τη μία, η κρίση της λαϊκής προοδευτικής πολιτικής επέτρεψε στη νεοφιλελεύθερη ατζέντα να επιταχύνει διαρκώς· μια αποτελεσματική ριζοσπαστική πολιτική ίσως θα μπορούσε να ταράξει τα θεμέλια της νεοφιλελεύθερης ατζέντας. Από την άλλη, ανέδειξε το γεγονός ότι οι αγώνες ενάντια στο νεοφιλελευθερισμό τείνουν να είναι κυρίως αμυντικοί και να κατευθύνονται ενάντια στις επιπτώσεις του, αντί να αντιμετωπίζουν τις αιτίες του και να αναπτύσσουν μια αποτελεσματική λύση με διάρκεια. Έτσι, οι αγώνες αυτοί τείνουν να είναι περιορισμένοι, σποραδικοί και στην καλύτερη περίπτωση προσανατολισμένοι στην κατεύθυνση μετριοπαθών (αν κριθεί απαραίτητο) μεταρρυθμίσεων που δεν μπορούν να σταματήσουν το νεοφιλελευθερισμό. Μοιάζουν με τους αγώνες των κινημάτων υπέρ του εκδημοκρατισμού.

Παρά τους περιορισμούς τους, τα κινήματα υπέρ του εκδημοκρατισμού στην Αφρική, την Ασία και τη Λατινική Αμερική, όπως κι αυτά της Ευρώπης μετά το 1999, έχουν τουλάχιστον προοδευτική προοπτική. Στη σκοτεινή πλευρά της γενικότερης κρίσης της προοδευτικής λαϊκής πολιτικής βρίσκεται η τρομακτικά γρήγορη άνοδος μαζικών δεξιών εθνικιστικών και θρησκευτικών κινήματων, όπως ο χριστιανικός και ινδουιστικός φονταμενταλισμός, ο ριζοσπαστικός ισλαμισμός και ο νεοφασισμός. Αντιδημοκρατικά, αναχρονιστικά και αντι-κοσμικά στη βάση τους, αυτά τα κινήματα δεν μπορούν να προσφέρουν τίποτα περισσότερο από ατελείωτες εθνικές και φυλετικές συγκρούσεις, αυταρχικά καθεστώτα και την εγκαθίδρυση μιας αντιδραστικής εποχής που μπορεί να συγκριθεί μόνο με τα σκοτεινότερα χρόνια του Μεσαίωνα. Η άνοδος τους σχετίζεται κυρίως με την κατάρρευση των προοδευτικών εναλλακτικών λύσεων· το γεγονός ότι ορισμένοι αυτοαποκαλούμενοι αριστεριστές υπερασπίζονται ή ακόμα και συνεργάζονται με αυτά τα αντιδραστικά ρεύματα, περιγράφοντάς τα σαν «αντιμπεριαλιστικά», είναι από μόνο του ένα σημάδι του βάθους της κρίσης της Αριστεράς.

Εδώ είναι που μπορεί η ευρύτερη αναρχική παράδοση να συνεισφέρει πραγματικά. Η παράδοση αυτή έχει πλούσιο ρεπερτόριο από ιδέες και δράσεις που είναι ιδιαίτερα ταιριαστές με την παρούσα κατάσταση. Υπάρχει ένας λόγος για τον οποίο μπορεί να παίξει καθοριστικό ρόλο στην ανανέωση του σοσιαλιστικού σχεδίου. Ο λόγος αυτός είναι η αποτυχία

του μοντέλου του Ανατολικού μπλοκ, γεγονός που πλέον δεν αμφισβητείται και πολύ από την Αριστερά. Το μοντέλο αυτό δεν ήταν δημοκρατικό, εξισωτικό ή χειραφετητικό: κοιτώντας προς το παρελθόν, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ήταν ένα ταξικό σύστημα, βασισμένο στη διαρκή καταπίεση. Αυτό φυσικά δεν σημαίνει ότι ο καπιταλισμός, ειδικότερα στη νεοφιλελεύθερή του μορφή, έχει να προσφέρει κάτι καλύτερο, ότι είναι δυνατόν να λύσει τα τεράστια κοινωνικά προβλήματα που αντιμετωπίζει η ανθρωπότητα – αλλοτρίωση, ανισότητα, αδικία και φτώχεια – ή ότι μπορεί να αποτρέψει την έλευση του φαντάσματος του «Πλανήτη των Παραγκουπόλεων».

Η ευρύτερη αναρχική παράδοση μπορεί να συνεισφέρει τα μέγιστα στο ξεπέραςμα του αδιεξόδου των σύγχρονων αγροτικών κι εργατικών κινημάτων αν πάρει στα σοβαρά τις μεγάλες υποσχέσεις του Διαφωτισμού (ισότητα, ατομική ελευθερία, δημοκρατία, ορθολογισμός και πρόοδος) και αναπτύξει αναλύσεις, στρατηγικές και τακτικές για την πραγματοποίηση των υποσχέσεων αυτών. Η ευρύτερη αναρχική παράδοση αναδύθηκε ως ένα κίνημα των αγροτών και της εργατικής τάξης, όπως αναφέραμε και παραπάνω, και οι σύγχρονοι αγώνες ενάντια στο νεοφιλελευθερισμό μπορούν να μάθουν πολλά μέσα από την μελέτη των ιδεών και της ιστορίας της. Χωρίς μια προοδευτική Αριστερή εναλλακτική, οι σύγχρονοι αγώνες ενάντια στο νεοφιλελευθερισμό θα είναι αναπόφευκτα ανίκανοι να αντιταχθούν συνολικά στο καπιταλιστικό σύστημα από το οποίο αναδύθηκε.

Απορρίπτοντας τη «συχνή αξίωση ότι ο επαναστατικός Σοσιαλισμός και καλύπτεται εν πολλοίς με τον όρο “Μαρξισμός-Λενινισμός”», είναι δυνατόν να επαν ανακαλύψουμε εναλλακτικές, ελευθεριακές σοσιαλιστικές παραδόσεις, όπως ο αναρχισμός κι ο συνδικαλισμός¹⁵⁷. «Ανάκληση του αναρχισμού, τον οποίο κατέστειλε ο Λενινιστικός Μαρξισμός», υποστηρίζει ο Αρίφ Ντιρλίκ, σημαίνει επανεξέταση του νοήματος και των δυνατοτήτων της σοσιαλιστικής παράδοσης και «ανάκληση των δημοκρατικών ιδανικών, τα οποία υπηρέτησε»¹⁵⁸. Σε έναν κόσμο στον οποίο ο εθνικισμός και οι φυλετικές διακρίσεις μοιάζουν να είναι ενδογενή στοιχεία, συμπεριλαμβανόμενων και πολλών τμημάτων της Αριστεράς, ο συνεπής διεθνισμός της ευρύτερης αναρχικής παράδοσης αξίζει να επαναανακαλυφθεί.

Τα παραπάνω έχουν να κάνουν με την γενικότερη επαναανακάλυψη του ελευθεριακού σοσιαλισμού. Η σοσιαλδημοκρατία ή αλλιώς ο κοινοβουλευτικός σοσιαλισμός, δηλαδή η μετριοπαθής πτέρυγα του πολιτικού σοσιαλισμού, αποτελείται από κόμματα όπως το Εργατικό Κόμμα της Βρετανίας και το Σοσιαλιστικό Κόμμα της Γαλλίας, που στοχεύουν σε «σταδιακές διευθετήσεις με όρους οργάνωσης και νομοθεσίας» και όχι στην «παγκόσμια, άμεση και βίαιη απαλλοτρίωση»¹⁵⁹. Από το 1930 κι έπειτα, αγκάλιασε τη θεωρία του διευθυνόμενου καπιταλισμού του Τζων Μέυναρντ Κέυνς και σχετίστηκε με την ανάπτυξη των ευημερούντων κρατών πρόνοιας της Δύσης. Εν τούτοις, η οικονομική παγκοσμιοποίηση, η μείωση της οικονομικής ανάπτυξης και η στροφή της άρχουσας τάξης στην εφαρμογή του νεοφιλελευθερισμού έχουν υπονομεύσει τις βάσεις των σοσιαλδημοκρατικών μεταρρυθμίσεων, οι οποίες κυριάρχησαν κατά την εποχή που ακολούθησε τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο: δηλαδή την οικονομική άνθιση που διευκόλυνε την αναδιανομή του πλούτου, την κλειστή οικονομία που μπορούσε να λειτουργήσει με κενύσιανους όρους και τους μεγάλους συμβιβασμούς της άρχουσας τάξης με τις λαϊκές τάξεις. Μέχρι το 1990, τα περισσότερα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα είχαν αγκαλιάσει τον νεοφιλελευθερισμό.

Τέλος, είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι η «ένδοξη περίοδος» του αναρχισμού και του συνδικαλισμού, δηλαδή το διάστημα ανάμεσα στα μέσα της δεκαετίας του 1890 μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1920, ήταν μια εποχή πρώιμης παγκοσμιοποίησης, που χαρακτηριζόταν από υψηλά επίπεδα διεθνούς οικονομικής ολοκλήρωσης κι απελευθέρωσης της αγοράς, μετανάστευσης, ραγδαίων εξελίξεων στις τηλεπικοινωνίες και τις μεταφορές, καθώς και από την ανάδειξη υπερεθνικών δομών, συμπεριλαμβανομένων των πρώτων πολυεθνικών εταιριών. Πρόκειται για μια περίοδο με μεγάλη χρονική απόσταση από το σήμερα, άλλα σε αρκετά σημεία όχι και τόσο διαφορετική από τον νεοφιλελεύθερο κόσμο του εικοστού πρώτου αιώνα. Οι τρόποι με τους οποίους η ευρύτερη αναρχική παράδοση αντέδρασε σε εκείνη την περίοδο της πρώιμης παγκοσμιοποίησης βρίσκονται σε ευθεία αναλογία με τους σύγχρονους προβληματισμούς του κινήματος της αντιπαγκοσμιοποίησης, ειδικά πλέον που οι κρατικίστικες προσεγγίσεις, οι οποίες κυριάρχησαν στο μεγαλύτερο μέρος του εικοστού αιώνα, δεν είναι πλέον και τόσο αρεστές.

Μετάφραση και επιμέλεια: Κωστής

Σημειώσεις:

- 1) R. Kedward, *The Anarchists: The Men Who Shocked an Era* (London: Library of the Twentieth Century, 1971), 120.
- 2) N. evildoer ... destroyer, nihilist, anarchist... pyromaniac ... ruffian ... knave ... murderer*; R. A. Dutch, *Rogefs Thesaurus of English Words and Phrases*, rev. ed. (London: Longmans, Green and Co., 1962), 598.
- 3) Kedward, *The Anarchists*, 5-6.

- 4) C. Jacker, *The Black Flag of Anarchy: Antistatistism in the United States* (New York: Charles Scribners Sons, 1968), 1-2.
- 5) R. Hoffman, introduction to *Anarchism*, ed. R. Hoffman (New York: Atherton Press, 1970), 2,9,10.
- 6) Statz, introduction, xi-xii, xiii.
- 7) Perlin, *Contemporary Anarchism*, 109.
- 8) Οι ρίζες του αποκαλούμενου «αναρχοκαπιταλισμού» βρίσκονται στην αυστριακή σχολή της νεοκλασικής οικονομίας, που είχε δεχτεί μεγάλη επιρροή από τον Λούντβιχ φον Μίζες. Ο Ρόθμπαρντ αποκαλούσε τον Μίζες «κατ' εξοχήν θεωρητικό της εποχής μας», νικητή σε πολλές μάχες «στο όνομα των ελεύθερων αγορών και του υγιούς χρήματος», συγγραφέα «των σημαντικότερων θεωρητικών κριτικών που έχουν ασκηθεί ποτέ στο σοσιαλισμό», φλογερό αντίπαλο των επαναστατικών αγώνων της Αυστρίας στα τέλη της δεκαετίας του 1910, μέντορα του φιλελεύθερου Φρίντριχ φον Χάγιεκ και μεγάλο εισηγητή της ιδέας ότι οι παροχές κρατικής πρόνοιας και ο περιορισμός της αγοράς οδηγούν αναπόφευκτα σε δικτατορίες· βλ. M. Rothbard, *Ludwig von Mises: Scholar, Creator, Hero* (Auburn, AL: Ludwig von Mises Institute, 1988), προσβάσιμο από <http://www.mises.org/rothbard/scholarhero.pdf> (διαθέσιμο από 30/6/2006), 4, 7,19,23-24,27-31,46-47.
- 9) Ενδεικτική του καπιταλιστικού εξτρεμισμού του Ρόθμπαρντ είναι επίσης η κριτική του στον Μίλτον Φρίντμαν, ίσως τον σημαντικότερο υπέρμαχο του νεοφιλελευθερισμού. Ο Ρόθμπαρντ θεωρούσε ότι ο Φρίντμαν είναι υπέρμετρα εξισωτικός, διότι θεωρούσε πως το κράτος πρέπει να εισπράττει φόρους εισοδήματος, να παρέχει ένα μίνιμουμ σύστημα πρόνοιας (συμπεριλαμβάνοντας την πρόνοια προς τους ανάπηρους), να διατηρεί τον δημόσιο χαρακτήρα των σχολείων και των πάρκων και να παρεμποδίζει τα επιχειρηματικά μονοπώλια. Βλ. M. Rothbard, «Milton Friedman Unravelled,» *Journal of Libertarian Studies* 16, no. 4 (2002): 37-54 (πρωτότυπη έκδοση 1971).
- 10) Fleming, *The Anarchist Way to Socialism*, 19.
- 11) ό.π., 17.
- 12) ό.π., 19.
- 13) Eltzbacher, *Anarchism*, 7.
- 14) Αυτός ο όρος χρησιμοποιείται από παλιά σε έργα όπως το E. A. Vizetelly, *The Anarchists: Their Faith and Their Record* (Edinburgh: Turnbull and Spears Printers, 1911).
- 15) Βλ. Eltzbacher, *Anarchism*, 184-96.
- 16) Βλ. W. Godwin, *Enquiry concerning Political Justice, with Selections from Godwins Other Writings*, ed. and abridged K. Cordell Carter (1798; repr., London: Clarendon Press, 1971). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο Γκόντγουιν αναθεώρησε αυτό το έργο αρκετές φορές – το 1793, το 1796, και το 1798 – και το παρόν κείμενο βασίζεται στην τρίτη έκδοση. Ο πρόλογος του εκδότη σ' αυτόν τον τόμο είναι χρήσιμος, αλλά η ανάλυση του Τζον Κλαρκ για τον Γκόντγουιν είναι ανεκτίμητη· βλ. J. P. Clark, *The Philosophical Anarchism of William Godwin* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1977). Στο τρίτο κεφάλαιο του Eltzbacher, *Anarchism* παρουσιάζεται μια καλή περιγραφή του Γκόντγουιν. Οι συζητήσεις πάνω στον Γόντγουιν αποτελούν πάγιο χαρακτηριστικό των περισσότερων γενικών ιστορικών έργων του αναρχισμού· βλ. Joll, *The Anarchists*; Marshall, *Demanding the Impossible*; Woodcock, *Anarchism*.
- 17) Godwin, *Enquiry concerning Political Justice*, 222.
- 18) ό.π., 23-26,109, 282-91, 292-95.
- 19) Clark, *The Philosophical Anarchism of William Godwin*, 82-85.
- 20) Godwin, *Enquiry concerning Political Justice*, 301-3; βλ. επίσης 140-41.
- 21) Βλ. επίσης Clark, Βλ., π.χ., Godwin, *Enquiry concerning Political Justice*, 125,132-33,138-39, 262-63, 266, 290.
- 22) Πρώτη έκδοση του έργου του είναι το M. Stirner, *The Ego and His Own* (1844; repr., New York: Benjamin R. Tucker Publishers, 1907). Όμως ο πρόλογός της έχει περιορισμένη χρησιμότητα· J. L. Walker, πρόλογος στπ *The Ego and His Own*, ed. M. Stirner (New York: Benjamin R. Tucker Publishers, 1907). Ο πρόλογος της έκδοσης τού 1963 είναι απαραίτητο ανάγνωσμα· J. J. Martin, πρόλογος στο *The Ego and His Own*, ed. M. Stirner (New York: Libertarian Book Club, 1963). Εκτός από την παρουσίαση του Στίρνερ στο Eltzbacher, *Anarchism*, chapter 4, βλ. επίσης τα σχετικά αποσπάσματα στα Joll, *The Anarchists*; Marshall, *Demanding the Impossible*; Woodcock, *Anarchism*.
- 23) Stirner, *The Ego and His Own*, 3,472.
- 24) Για μια αντίθετη οπτική, βλ. Eltzbacher, *Anarchism*, 67-70.
- 25) Stirner, *The Ego and His Own*, 421.
- 26) Woodcock, *Anarchism*, 91.
- 27) Η παραγωγικότητα του Τολστόι ήταν τρομερή. Ο Μάρσαλ Στατζ παρουσίασε μια επιμελημένη έκδοση του βασικού του έργου – «Η Βασιλεία του Θεού Είναι Μέσα Σας», 1893 – στο M. Statz, ed., *The Essential Works of Anarchism* (New York: Bantam, 1971). Άλλο ένα χρήσιμο σημείο αναφοράς είναι το J. Lavrin, *Tolstoy: An Approach* (London: Methuen and Co., 1944). Βλ. επίσης τα σχετικά αποσπάσματα στα Joll, *The Anarchists*; Marshall, *Demanding the Impossible*; Woodcock, *Anarchism*.
- 28) Στον ουτοπικό σοσιαλισμό συμπεριλαμβάνονταν τόσο εξουσιαστικοί όσο κι ελευθεριακοί. Ο Κλωντ Σαιν-Σιμόν (1760-1825), για παράδειγμα, τασσόταν υπέρ ενός πειθαρχημένου και ιεραρχικού σοσιαλισμού, διευθυνόμενου από μια ελίτ που θα περιλαμβάνει τους πιο ταλαντούχους· βλ. R. Michels, *Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy* (1915; repr., New York: Free Press, 1962), 344.
- 29) Ο Προυντόν ήταν πολυγραφότατος και οι ιδέες του δεν ήταν πάντοτε σταθερές· είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι κατά τη δεκαετία του 1850 μετακινήθηκε στη Δεξιά, για να επανέλθει στις αρχικές του θέσεις κατά την επόμενη δεκαετία.. Παρά το στερεότυπο, δεν αντιτιθόταν στη συλλογική ιδιοκτησία. Βασικά αποσπάσματα βρίσκονται στο D. Guerin, ed., *No Gods, No Masters: An Anthology of Anarchism*, Book One (Oakland: AK Press, 1998). Επίσης υπάρχουν άμυλλες αναφορές στο

- Eltzbacher, *Anarchism*, chapter 4. Μια χρήσιμη ανθολόγηση αποτελεί το S. Edwards, ed., *Selected Writings of Pierre-Joseph Proudhon* (Basingstoke, UK: Macmillan, 1969). Σε όλο το D. Guerin, *Anarchism: From Theory to Practice* (New York: Monthly Review Press, 1970) βρίσκονται διάσπαρτα ορισμένα εξαιρετικά σχόλια των ιδεών του Προυντόν. Χρήσιμο επίσης είναι το D. W. Brogan, *Proudhon* (London: H. Hamilton, 1934). Για μια καλή συζήτηση πάνω στον Προυντόν, με τον χαρακτήρα βιογραφίας, βλ. Joll, *The Anarchists*; Woodcock, *Anarchism*.
- 30) Με αυτόν ακριβώς τον τρόπο περιγράφει τον Προυντόν ο Ντέιβιντ ΜακΝάλλι στην κριτική του για την φιλελεύθερη οικονομία και τον σύγχρονο σοσιαλισμό της αγοράς· βλ. D. MacNally, *Against the Market: Political Economy, Market Socialism, and the Marxist Critique* (London: Verso, 1993).
- 31) Thorpe, «The Workers Themselves,» 4.
- 32) Αναφέρεται στο Guerin, *Anarchism*, 45.
- 33) Βλ., ενδ., Bookchin, *The Spanish Anarchists*; J. Hart, *Anarchism and the Mexican Working Class, 1860-1931* (Austin: Texas University Press, 1978). National Confederation of Labour, *Resolution on Libertarian Communism as Adopted by the Confederacion Nacional del Trabajo, Zaragoza, 1 May 1936* (Durban: Zabalaza Books, n.d.).
- 34) Για μια εισαγωγή στον Τάκερ, βλέπε κυρίως τις εργασίες του Πωλ Άβριτς «Proudhon and America» και «Benjamin Tucker and His Daughter,» αμφότερες στο P. Avrich, *Anarchist Portraits* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1988). Η αναφορά βρίσκεται στο ό.π., 140. Για την βασική του εργασία, βλ. B. R. Tucker, «State Socialism and Anarchism: How Far They Agree, and Wherein They Differ,» στο *Selections from the Writings of Benjamin R. Tucker*, ed. B. R. Tucker (1926, repr., Millwood, New York: Kraus Reprint Company, 1973). Με τον όρο αναρχισμός, ο Τάκερ εννοεί τον μουτουαλισμό.
- 35) Οι περισσότερες αγγλόφωνες βιογραφίες του Μπακούιν είναι απροκάλυπτα εχθρικές απέναντι στο αντικείμενό τους. Αντιπροσωπευτικά παραδείγματα αποτελούν τα A. Kelly, *Mikhail Bakunin: A Study in the Psychology and Politics of Utopianism* (Oxford: Clarendon Press, 1982); A. Mendel, *Michael Bakunin: Roots of Apocalypse* (New York: Praeger, 1981). Παρότι αρνητικά διακείμενη και όχι εντελώς ακριβής στην παρουσίαση των αντιλήψεων του Μπακούιν, η καλύτερη βιογραφία του στα αγγλικά παραμένει το E. H. Carr, *Michael Bakunin*, rev. ed. (Basingstoke, UK: Macmillan, 1975). Μια πιο ισορροπημένη καταγραφή των αντιλήψεων του Μπακούιν μπορεί να βρεθεί στο A. W. Gouldner, «Marx's Last Battle: Bakunin and the First International,» *Theory and Society* 11, no. 6 (1982): 853-84. Μια μελέτη που παρουσιάζει τις ικανότητες του Μπακούιν ως πολιτικού ακτιβιστή είναι το T. R. Ravindranathan, «Bakunin in Naples: An Assessment,» *Journal of Modern History* 53, no. 2 (1981). Μια χρήσιμη και πρόσφατη μελέτη του ζητήματος είναι το B. Morris, *Bakunin: The Philosophy of Freedom* (Montreal: Black Rose, 1996). Αρκετό ενδιαφέρον υλικό βρίσκεται επίσης σε βασικά έργα για τον αναρχισμό όπως τα Eltzbacher, *Anarchism*; Joll, *The Anarchists*; Marshall, *Demanding the Impossible*; Woodcock, *Anarchism*. Βλ. επίσης J. Guillaume, «A Biographical Sketch [Bakunin,]» στο *Bakunin on Anarchy: Selected Works by the Activist-Founder of World Anarchism*, ed. S. Dolgoff (London: George Allen and Unwin, 1971).
- 36) Για μια αντίθετη οπτική, βλ. Carr, *Michael Bakunin*, 421-23; Joll, *The Anarchists*, 87.
- 37) Ο Κροπότκιν έχει αποτελέσει αντικείμενο αρκετών εξαιρετικών βιογραφιών. Βλ., κυρίως, M. A. Miller, *Kropotkin* (Chicago: University of Chicago Press, 1976); J. A. Rogers, «Peter Kropotkin, Scientist and Anarchist» (PhD diss., Harvard University, 1957); G. Woodcock and I. Avakumovic, *The Anarchist Prince* (London: Boardman, 1950). Χρήσιμο είναι και το C. Cahm, *Kropotkin and the Rise of Revolutionary Anarchism, 1872-1886* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989). Και πάλι τα βασικά έργα για τον αναρχισμό είναι χρήσιμα· βλ. Joll, *The Anarchists*; Marshall, *Demanding the Impossible*; Woodcock, *Anarchism*. Για ενδιαφέρουσες συζητήσεις πάνω στον Κροπότκιν, βλ., Avrich, *Anarchist Portraits*; G. Purchase, *Evolution and Revolution: An Introduction to the Life and Thought of Peter Kropotkin* (Sydney, Australia: Jura Media, 1996). Αυτοβιογραφικό υλικό μπορεί να βρεθεί στα P. Kropotkin, *In Russian and French Prisons* (1887; repr., New York: Schocken Books, 1971); P. Kropotkin, *Memoirs of a Revolutionist* (1899; repr., New York: Dover Publications, 1980).
- 38) Woodcock, *Anarchism*, 203; Avrich, *Anarchist Portraits*, 69.
- 39) Βλ., π.χ., Joll, *The Anarchists*, 151; Woodcock, *Anarchism*, 172.
- 40) M. Bakunin, «Statism and Anarchy,» στο *Bakunin on Anarchy: Selected Works by the Activist- Founder of World Anarchism*, ed. S. Dolgoff (1873; repr., London: George Allen and Unwin, 1971), 332; P. Kropotkin, «Anarchist Communism: Its Basis and Principles,» σπκ *Kropotkin's Revolutionary Pamphlets: A Collection of Writings by Peter Kropotkin*, ed. R. N. Baldwin (1887; repr., New York: Dover Publications, 1970), 46,61; Kropotkin, «Anarchism,» 285.
- 41) Eltzbacher, *Anarchism*, 189, 201
- 42) ό.π., 189,191.
- 43) Fleming, *The Anarchist Way to Socialism*, 20.
- 44) J. J. Martin, πρόλογος εκδότη στο *Anarchism: Exponents of the Anarchist Philosophy*, P. Eltzbacher (London: Freedom Press, 1960), vii.
- 45) Βλ. Kropotkin, «Anarchism,» 287.
- 46) Πολλά έργα του Νεττλώ δεν είχαν εκδοθεί για αρκετά χρόνια. Κατά τη διάρκεια της ζωής του εκδόθηκαν μόνο μερικοί τόμοι από το σπουδαιότερο έργο του – υπήρξαν επανεκδόσεις στα γερμανικά κατά τη δεκαετία του 1971 από τις εκδόσεις Toros Verlag, όπως και μερικές ακόμη σε περιορισμένο αριθμό αντιτύπων. Τη δεκαετία του 1980 τυπώθηκαν μερικά ακόμη τμήματα του έργου του από τις εκδόσεις Verlag Detlev Auvermann KG· αυτές οι εκδόσεις είναι δυσεύρετες. Σήμερα, είναι στα σκαριά μια έκδοση από την the Bibliothque Thelem. Η αναμενόμενη αγγλική έκδοση, που ανακοινώθηκε τη δεκαετία του 1990, δεν υλοποιήθηκε ποτέ. Η πολύτομη βιογραφία του Νεττλώ για τον Μπακούιν εκδόθηκε μονάχα μια φορά, σε πενήντα αντίτυπα· βλ. τα σημειώματα του εκδότη στο Nettlau, *A Short History of Anarchism*. Οι εργασίες του Νεττλώ αποτέλεσαν την πρώτη βάση του Διεθνούς Ινστιτούτου Κοινωνικής Ιστορίας του Άμστερνταμ.

- 47) Αξιόλογο είναι το «the actual founder of the Fourierist movement»; σημείωμα εκδότη στο Nettlau, *A Short History of Anarchism*, 374,1-13. Όσον αφορά τους Στίρνερ, Μπελεγκαρίγκ και Ντεζάκ, βλ. ό.π., 14-98.
- 48) Βλ, ενδ., M. Vallance, «Rudolf Rocker: A Biographical Sketch,» *Journal of Contemporary History* 8, no. 3 (1973): 75-95.
- 49) Ακόμα κι ο Κάουτσκι, ο μεγάλος θεωρητικός του S.D.P., φλέρταρε με τον αναρχισμό κατά τη δεκαετία του 1870· βλ. G. P. Steenson, *Karl Kautsky 1854-1938: Marxism in the Classical Years*, 2nd ed. (Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 1991), 39-41.
- 50) R. Rocker, *Anarcho-Syndicalism* (Oakland: AK Press, 2004).
- 51) G. Woodcock, *Anarchy or Chaos* (London: Freedom Press, 1944), 25-26.
- 52) Woodcock, *Anarchism*, 13,15,19; σύγκρινε με D. Miller, *Anarchism* (London: J. M. Dent and Sons, 1984), 5-10.
- 53) Miller, *Anarchism*, 3.
- 54) P. Feyerabend, *Against Method: Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge* (London: New Left Books, 1975).
- 55) K. Marx and F. Engels, *The Communist Manifesto* (1848; repr., Chicago: Henry Regnery Company, 1954), 56-57.
- 56) Lenin, «The State and Revolution,» 257,281.
- 57) N. Bukharin, *The ABC of Communism* (1922; repr., Ann Arbor: University of Michigan Press, 1966), 74-75.
- 58) Eltzbacher, *Anarchism*, 189, 201.
- 59) Marshall, *Demanding the Impossible*, 629.
- 60) Eltzbacher, *Anarchism*, 189,194,201.
- 61) Hoffman, πρόλογος, 5; D. Novak, «The Place of Anarchism in the History of Political Thought,» στο *Anarchism*, ed. R. Hoffman (1958; repr., New York: Atherton Press, 1970), 22,24-30.
- 62) Ο Μάρσαλ περιγράφει ανοιχτά τον Γκάντι σαν αναρχικό, αλλά υποστηρίζει πως εκείνος δεν ζητούσε την «άμεση κατάργηση του Κράτους και της κυβέρνησης» ούτε «απέρριπτε την έννοια του Κράτους σε μια μεταβατική περίοδο»· βλ. Marshall, *Demanding the Impossible*, 422,425,442, 591-93.
- 63) ό.π., 3, 564-65. Ο Μάρσαλ παραδέχεται ότι δεν προτάσσουν όλοι οι «αναρχικοί» του την θετική ελευθερία (δηλαδή, την ελευθερία των πράξεων, που προϋποθέτει «ισότητα και οικονομική δικαιοσύνη») ούτε και την αρνητική ελευθερία (δηλαδή, την ελευθερία που ορίζεται μέσω άμεσων εξωτερικών περιορισμών, η οποία μπορεί να υπάρξει και σε μη ισότιμα πλαίσια)· βλ. ό.π., 36-37.
- 64) A. Carter, *The Political Theory of Anarchism* (London: Routledge and Kegan Paul, 1971), 1-11,25,26,63-73.
- 65) Έτσι, το τμήμα που αναφέρεται στο κράτος επικεντρώνεται σχεδόν αποκλειστικά στον Κροπότκιν· το τμήμα που αναφέρεται στο νόμο αναφέρει κυρίως τον Τολστόι· το τμήμα που αναφέρεται στον φεντεραλισμό και το έθνος βασίζεται στον Προυντόν· οι αναφορές στην ατομικότητα βασίζονται στον Στίρνερ και, τελικά, το κομμάτι που αναφέρεται στην ηθικότητα έχει σαν βάση του ξανά τον Τολστόι. Βλ. ό.π., 29-38,41-46, 61-63, 89-95.
- 66) Fleming, *The Anarchist Way to Socialism*, 16.
- 67) ό.π., 17-19.
- 68) π.χ. Vizetelly, *The Anarchists*.
- 69) Fleming, *The Anarchist Way to Socialism*, 19.
- 70) Joll, *The Anarchists*, 58, 82.
- 71) Kedward, *The Anarchists*, 5.
- 72) Miller, *Anarchism*, 4,45.
- 73) Woodcock, *Anarchism*, 136,170.
- 74) ό.π., 155; Joll, *The Anarchists*, 84.
- 75) Marshall, *Demanding the Impossible*, 3-4, 264.
- 76) Kropotkin, «Anarchist Communism,» 46.
- 77) P. Kropotkin, *The Place of Anarchism in Socialistic Evolution* (1886; repr., Cyrmu, Wales: Practical Parasite Publications, 1990), 5-6; Kropotkin, «Anarchism,» 295.
- 78) Rocker, *Anarcho-Syndicalism*, chapter 1.
- 79) Woodcock, *Anarchy or Chaos*, 36.
- 80) M. A. Miller, πρόλογος στο *Selected Writings on Anarchism and Revolution*: P A. Kropotkin, ed. M. A. Miller (Cambridge, MA: MIT Press, 1970), 6; βλ. επίσης J. M. Allen, «Ambivalent Social Darwinism in Korea,» *International Journal of Korean History* 2 (2002): 1-24; R. Kinna, «Kropotkin's Theory of Mutual Aid in Historical Context,» *International Review of Social History* 40, no. 2 (1995): 259-83.
- 81) Fleming, *The Anarchist Way to Socialism*, 2.
- 82) Woodcock, *Anarchism*, 13,15,19; Miller, *Anarchism*, 5-10; Marshall, *Demanding the Impossible*, 641,653.
- 83) Σύγκρινε με M. Molyneux, «No God, No Boss, No Husband: Anarchist Feminism in Nineteenth-Century Argentina,» *Latin American Perspectives* 13, no. 1 (1986): 123.
- 84) Joll, *The Anarchists*, 103.
- 85) Για μερικά σημαντικά ντοκουμέντα, βλ. Guerin, *No Gods, No Masters*, 183-202.
- 86) Avrich, *Anarchist Portraits*, 97.
- 87) Kropotkin, «Anarchist Communism,» 61.
- 88) M. Bakunin, «Federalism, Socialism, Anti-Theologism,» στο *Bakunin on Anarchy: Selected Works by the Activist-Founder of World Anarchism*, ed. S. Dolgoff (1867; repr., London: George Allen and Unwin, 1971), 118.

- 89) Carr, Michael Bakunin, 434. Ο Καρρ εξάγει αυτό το συμπέρασμα βασιζόμενος στην υποτιθέμενη θεμελιώδη επιρροή που είχε ο Στίρνερ στον Μπακούνιν. Δεν υπάρχει καμιά απόδειξη ότι ο Στίρνερ επηρέασε οπουδήποτε τον Μπακούνιν, ιδιαίτερα στη μελέτη του Καρρ.
- 90) M. Bakunin, «God and the State,» στο Bakunin on Anarchy: Selected Works by the Activist-Founder of World Anarchism, ed. S. Dolgoff (1871; repr., London: George Allen and Unwin, 1971), 236-37.
- 91) M. Bakunin, «Three Lectures to Swiss Members of the International,» στο Mikhail Bakunin: From out of the Dustbin: Bakunin's Basic Writings, 1869-1871, ed. R. M. Cutler (1871; repr., Ann Arbor, MI: Ardis, 1985), 46-47.
- 92) P. Kropotkin, «Letter to Nettlau,» March 5, 1902, στο Selected Writings on Anarchism and Revolution: P. A. Kropotkin, ed. M. A. Miller (Cambridge, MA: MIT Press, 1970), 296-97.
- 93) Kropotkin, «Modern Science and Anarchism,» 161-62.
- 94) Stirner, The Ego and His Own, 3, 37.
- 95) Bakunin, «Federalism, Socialism, Anti-Theologism,» 118.
- 96) M. Bakunin, «Letter to La Liberte» στο Bakunin on Anarchy: Selected Works by the Activist-Founder of World Anarchism, ed. S. Dolgoff (1872; repr., London: George Allen and Unwin, 1971), 289.
- 97) Kropotkin, «Anarchist Communism,» 56, 59.
- 98) Είναι συνεπώς είναι λανθασμένο να ορίζεται ο αναρχισμός σαν μια φιλοσοφία που υποστηρίζει ότι κάθε άτομο θα πρέπει να είναι απόλυτα ελεύθερο να καθορίσει τους περιορισμούς απέναντι στην κοινωνία. Δεδομένου ότι ο αναρχισμός προτάσσει μια κατάσταση στην οποία η ελευθερία πραγματώνεται μέσα από την κοινωνία και τη συνεργασία, δεν θα μπορούσε να είναι υπέρ της απόλυτης και ανεμπόδιστης ατομικής κυριαρχίας. Αυτή η παρανόηση του αναρχισμού ως δόγμα της απόλυτης ατομικής αυτονομίας είναι το βασικότερο πρόβλημα στο R. P. Wolff, In Defence of Anarchism (New York: Harper and Row, 1970). Παρότι είναι μια ενδιαφέρουσα πραγματεία, δεν είναι πραγματεία πάνω στον αναρχισμό.
- 99) Stirner, The Ego and His Own, 339.
- 100) M. Bakunin, The Capitalist System (1871: repr., Champaign, IL: Libertarian Labor Review, 1993),
- 101) n.p. Bakunin, «God and the State,» 238.
- 102) Bakunin, «Three Lectures to Swiss Members of the International,» 46.
- 103) Bakunin, «Statism and Anarchy,» 343.
- 104) Αναφέρεται στο Eltzbacher, Anarchism, 108.
- 105) M. Bakunin, «Letters to a Frenchman on the Current Crisis,» στο Bakunin on Anarchy: Selected Works by the Activist-Founder of World Anarchism, ed. S. Dolgoff (1870; repr., London: George Allen and Unwin, 1971), 189.
- 106) Kropotkin, «Anarchist Communism,» 55.
- 107) Bakunin, The Capitalist System, n.p.
- 108) ό.π. Kropotkin, «Anarchist Communism,» 71.
- 109) Bakunin, The Capitalist System, n.p.
- 110) Kropotkin, «Anarchist Communism,» 55-56.
- 111) Woodcock, Anarchism, 13, 15, 19.
- 112) Miller, Anarchism, 5-10; Marshall, Demanding the Impossible, 641, 653.
- 113) Marshall, Demanding the Impossible, 229, 232.
- 114) Bakunin, «Letters to a Frenchman on the Current Crisis,» 216-17.
- 115) Kropotkin, «Modern Science and Anarchism,» 182-83.
- 116) F. Engels, «Letter to C. Cuno in Milan,» January 24, 1872, στο Marx, Engels, Lenin: Anarchism and Anarcho-syndicalism, ed. N. Y. Kolpinsky (Moscow: Progress Publishers, 1972), 71.
- 117) M. Bakunin, «The International and Karl Marx,» στο Bakunin on Anarchy: Selected Works by the Activist-Founder of World Anarchism, ed. S. Dolgoff (1872; repr., London: George Allen and Unwin, 1971), 318.
- 118) Kropotkin, «Modern Science and Anarchism,» 149-50, 181.
- 119) Bakunin, «Federalism, Socialism, Anti-Theologism,» 144.
- 120) Kropotkin, «Anarchist Communism,» 52.
- 121) Kropotkin, «Modern Science and Anarchism,» 165.
- 122) Lenin, «The State and Revolution,»
- 123) Bakunin, «Letter to La Liberte,» 281. Βλ. επίσης Bakunin, «Statism and Anarchy,» 330.
- 124) Bakunin, «Statism and Anarchy,» 337.
- 125) Bakunin, «The Paris Commune and the Idea of the State,» 269.
- 126) Kropotkin, «Anarchist Communism,» 50.
- 127) Kropotkin, «Modern Science and Anarchism,» 181.
- 128) ό.π., 170.
- 129) Bakunin, «Statism and Anarchy,» 338.
- 130) M. Bakunin, «Representative Government and Universal Suffrage,» στο Bakunin on Anarchy: Selected Works by the Activist-Founder of World Anarchism, ed. S. Dolgoff (1870; repr., London: George Allen and Unwin, 1971), 220-22.
- 131) Bakunin, «Letters to a Frenchman on the Current Crisis,» 194, 213-17.
- 132) Bakunin, «God and the State,» 228.
- 133) Kropotkin, «Anarchist Communism,» 49.
- 134) Bakunin, «Letters to a Frenchman on the Current Crisis,» 193-94.

- 135) Bakunin, «Letter to La Liberte», 284.
- 136) Kropotkin, «Anarchist Communism», 50.
- 137) Bakunin, «Letter to La Liberte», 284.
- 138) Bakunin, «Letters to a Frenchman on the Current Crisis», 217.
- 139) Kropotkin, «Modern Science and Anarchism», 170,186.
- 140) United Nations Development Programme, Human Development Report (New York: United Nations, 1996), 13.
- 141) K. Moody, *Workers in a Lean World: Unions in the International Economy* (London: Verso, 1997), 54.
- 142) M. D. Yates, «Poverty and Inequality in the Global Economy», *Monthly Review* 55, no. 9 (2004): 38.
- 143) P. Krugman, «For Richer,» *New York Times Magazine*, October 20, 2002.
- 144) M. Davis, «Planet of Slums: Urban Involution and the Informal Proletariat», *New Left Review* 26 (2004): 22.
- 145) Yates, «Poverty and Inequality in the Global Economy», 42.
- 146) J. S. Saul and C Leys, «Sub-Saharan Africa in Global Capitalism,» *Monthly Review* 51, no. 3 (1999): 13-30.
- 147) Moody, *Workers in a Lean World*, 41.
- 148) Davis, «Planet of Slums», 5,13-14,17.
- 149) C. Harman, *A People's History of the World* (London: Bookmarks, 1999), 614-15.
- 150) ό.π.βλ. A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, vol. 2, *The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith* (1776; repr., Indianapolis, IN: Liberty Fund, 1981).
- 151) Τοποθετήσεις που υπερασπίζονται αυτές τις θέσεις κατά τον εικοστό αιώνα συμπεριλαμβάνονται στα L. von Mises, *Socialism* (1922; repr., Indianapolis, IN: Liberty Classics, 1981); F. A. von Hayek, *The Road to Serfdom* (London: Routledge, 1944); M. Friedman with R. Friedman, *Capitalism and Freedom* (Chicago: University of Chicago Press, 1962).
- 152) P. Bourdieu, «Utopia of Endless Exploitation: The Essence of Neo-liberalism,» *Le Monde Diplomatique* (December 8, 1998): 3.
- 153) A. G. Hopkins, «The History of Globalisation—and the Globalisation of History?» in *Globalisation and World History*, ed. A. G. Hopkins (London: Pimlico, 2002), 19.
- 154) F. Fukuyama, «The End of History?» *National Interest* (Summer 1989): 3,4,12.
- 155) D. Schechter, *Radical Theories: Paths beyond Marxism and Social Democracy* (Manchester: Manchester University Press, 1994), 1-2.
- 156) A. Dirlik, *Anarchism in the Chinese Revolution* (Berkeley: University of California Press, 1991), 3-4; βλ. Επίσης 7-8.
- 157) E. Bernstein, *The Preconditions for Socialism, έκδοση και μετάφραση H. Tudor* (1899: repr., Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 158.